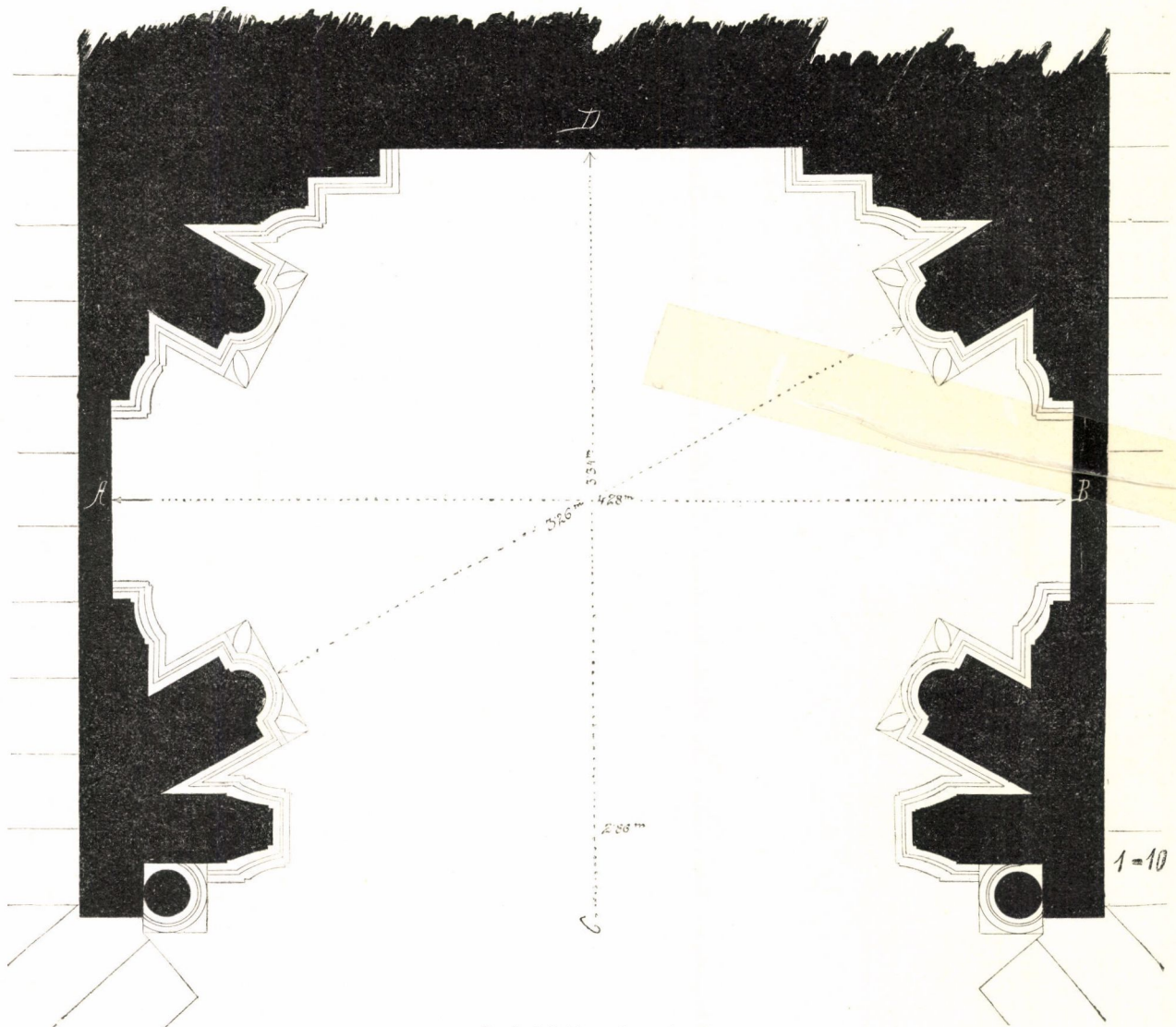

A pécsi székesegyház egykori oltársátra és többi szobrászati maradványa.

Dr. GERECZE PÉTER-től.

Magyarország építőművészete és szobrászatának története jóval messzebb korba vihető vissza, mint a magyar keresztény királyok kora; mert eltekintve attól, hogy a magyarokat közvetlenül megelőzőleg itt már keresztény germán és szláv népek éltek, a római uralom idején is itt olyan kulturális élet fejlődött ki, jelesen az építő művészet és szobrászat, habár csak a hajdani antik művészet halvány árnyaként, állandóan olyan magaslaton állott, hogy e hagyományokból az összes, később ide vetődött néptörzsek örökölték valamit. Bizonyos, hogy számos olyan vár, város, vagy más állandó telep, amely a magyar keresztény királyok idején szerepet játszik, már nemcsak a honfoglalás előtt létezett, hanem a római és folytatólag a germán szláv és uralaltáji népek uralma idején kulturális góczpont volt. Természetes továbbá, mert úgyszólván a dolog természetében rejlik, hogy minden megtelepülő nép kultúrája az új hazában talált művelődési góczpontokból indult ki. Ilyen góczpontok fejlődtek itt már a rómaiak alatt, s a kereszténység a kultúra folytonosságát annyi rombolás és annyi egymást felváltó vad nép uralma alatt is valamelyest állandósította és a beköltözött germán, szláv és uralaltáji népekre is legalább némi részben átruházta. Esztergom, Visegrád, Székes-Fejérvár, Pannonhalma, Szombathely, Nyitra, Pécs, Gyula-Fejérvár és több más vár és város, vagy keresztény telep, bizonyosan némi virágzásnak örvendett és keresztény kultúrával dicsekedett a honfoglalás idején. Ezért első királyaink a keresztény szellem meghonosítására irányuló intézkedéseikben, püspökségek alapítása és zárdák, templomok építésében, első sorban az ilyen, régebb idő óta lakott területeket tartották szem előtt. Ismeretes tény, hogy a honfoglaló magyarok által itt talált kultúra az ő kulturájoknak is forrása lett, így a már előbb itt élt, földműveléssel foglalkozó germán és szláv népektől, nemcsak a földművelés módját és eszközeit sajátították el, hanem mikor építkezni kezdtek, bizonyosan belföldi építők tudását és kezemunkáját is igénybe vették. A mennyiben pedig magok e régebb lakók idegen kultúra forrásaihoz jártak külföldre, bizonyosan a régi csapáson indultak a kereszténységre térő magyarság első fejedelmei is; a kik ott, a hol belföldi keresztény telepet és ezen térítő papokat találtak, felhasználták e célra, a hová pedig ezek el nem juthattak, onnan hívtak segédterítőket, a honnan az előtt is szoktak e vidékre jönni. Így természetes föltennünk, hogy szent István első sorban a hazában talált papokkal kezdte meg a térítés munkáját és második sorban éppen e papok közbenjárásával olyan országokból hivatott térítőket, a kik a már itt élt papsággal nemzetiségi kapcsolatban állottak; és csak harmadsorban vette igénybe azokat a külföldi fejedelmeket, a kikkel diplomatiái érintkezést kezdett abból a célból, hogy ők népe megtérítésében segítsék. Legrégibb kulturánk forrásait, nevezetesen első királyaink idejébeli építésünk és szobrászatunk emlékeinek készítőit, tehát első sorban a már itt régebben virágzó kulturális góczpontokban, és a honi népek körében, másodsorban pedig az ezekkel, vagy nemzetiségi, vagy kereskedelmi főképp, pedig egyházi, vallási kapcsolatban álló szomszéd népeknél kell keresnünk. Szent Istvánról ismeretes, hogy olasz papokat hívott be térítésre, s az ő idejébeli építő művészeti emlékeinkről itt-ott meg

E töredékek leírásának sorában most az eddig le nem írt ornamentális domború művekhez és épületrészletekhez értünk, a melyek szintén, mint a legtöbb eddig leírt töredék, a templom lebontott falaiból kerültek elő, hová mint épület anyagot használták és eredeti helyök vagy egyáltalán nem, vagy csak sejtés útján határozható meg. Főképp pedig elértünk már azoknak az eddig teljesen ismeretlen romoknak, helyesebben széthányt ornamentális domború műveknek a leírásához, a melyek a két altemplomi lejárattal között, a főhajóból az altemplomba vágott lejárattal két oldalán, a sanctuariumba vezető lépcsők alatt, ezek elbontásakor feltárultak.

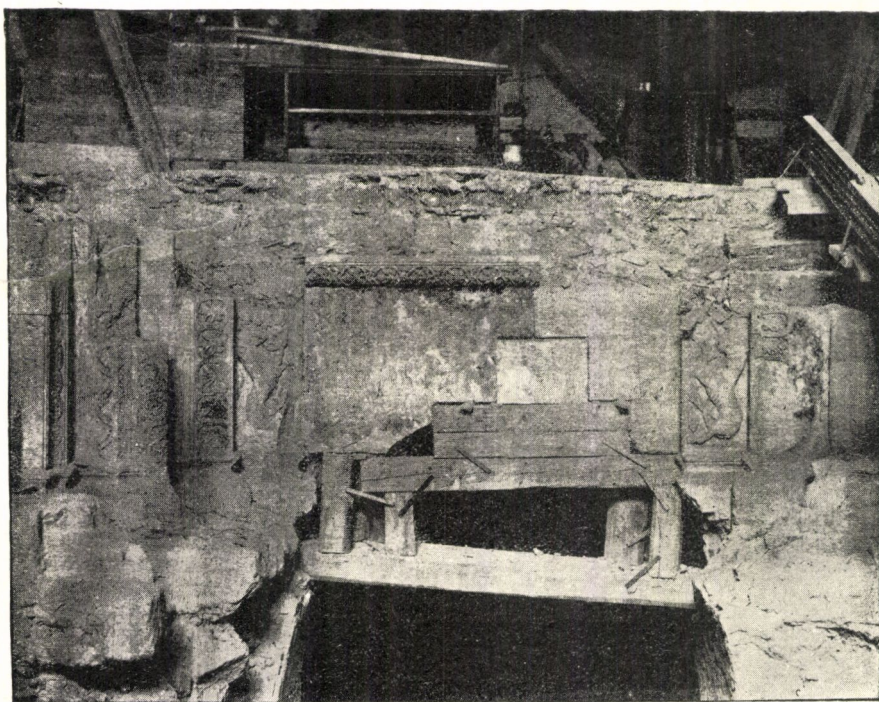
2. A kőszator alaprajza.

E romok és a még hozzátartozó más helyről előkerült töredékekből meg volt állapítható, hogy e helyen egy hosszúkás négyszögű vastag boltozatú, három oldalról zárt kőszator, vagy kis kápolnaszerű helyiség létezett, a mely külön magában teendő vizsgálat tárgyává, annyival inkább, mivel mint az alábbi kísérletből kitűnik, az egész díszes alkotmány rekonstrukciója papíron sikerült; tehát e szembe-tűnően más korú és más rendeltetésű domború művek leírásának jóformán semmi köze az egységbe hozható kőszator maradványaival. Mind e mellett itt veszik az érdeklődők az összes eddig még nem ismertett töredékeket magával a rekonstruált kőszator leírásával együtt; a mi e dolgozatot meglehetősen terjedelmessé, sőt fájdalom terjengőssé teszi. Mind e mellett különböző okokból, főképp pedig mivel e töredékek kora és rendeltetése mégis csak vita tárgya lehet e fejtegetések után is, nem járhattam el

is volt már irodalmunkban említve, hogy a felsőitáliai építő művészet hatását árulják el. Épen így a dalmát partokon levő és Horvátországban, Kninben lelt építési emlékeknek a magyarországiakkal való kapcsolata sem ismeretlen.¹

Azok a gyér adatok a pécsi templom átépítésekor tetemesen gyarapodtak. Nagyon becses az a néhány százra menő figurális és ornamentális szobormű és építési töredék, a mely a pécsi székesegyház legutóbbi restaurációja alkalmával a lebontott régi falak, egy-két pillérnek fundamentoma, és az eddig elrejtett altemplomi lejáratokból előkerült.² Művészettörténelmi tudásunkat e töredékek jelentékeny mértékben bővítik, kivált ha még a többi számos ilyen lappangó műemlék is, a szerencsés véletlen, vagy rendszeres gyűjtés folytán előkerül.

Igaz, hogy e töredékekkel egyelőre alig tehetünk egyebet, mint hogy gondosan leírjuk s közzéteszük; legfőleggye igyekszünk a lelőhelyi körülmények, irott adatok és a megismerhető külföldi analógiák alapján minden darab korát lehető pontosan és helyesen meghatározni. Később azonban, kivált

1. A hajdani oltármennyezet romjai.

ha hűen és pontosan, olyképp teszszük közzé, hogy alapos megismerésök mindenkire nézve lehetővé válják, aligha nem olyan kérdések megoldására is világot vetnek ezek, a melyeket ma föl sem tehetünk.

Ebből a felfogásból indultam ki, midőn az Arch. Ért. két utóbbi folyamában leírtam a pécsi altemplom lejáratainak és a templom ismeretlen helyről eredő figurális domború műveit összesen, s az ornamentális maradványok egy részét. A száraz leírást, mondhatnám archæologiai repertoriumot e közleményekben legfőleggye azzal igyekeztem helyenként változatosabbá tenni, hogy az ábrázolt alakok és jelenetek tárgyi értelmezésére és symbolikus vonatkozásaikra is kitértem. Ellenben óvakodtam minden elhamarkodott állítástól e sokféle és szemmel láthatóan különböző mesterek, sőt különböző korból eredő művek készítőinek nemzetisége, szóval e korbéli művészetünk forrásaira nézve, sőt még csak az egyes töredékek korának meghatározását és a maradványok e szerint való csoportosítását is későbbi közlemény számára tartottam fenn.

¹ Vsd ö. Arch. Ért. 1892. 58—68 és 1894. 41—53.

² Vsd ö. Arch. Ért. 1891. 289—292.

másképp. Ezenkívül egyes darabok vehetők a rekonstruált kőmennyezet részeinek és tekinthetők idegen épületrész maradványainak is. Ha tehát az érdeklődők itt mindent együtt találnak, szabad tere van az olvasó kombináló képességének is; míg a rekonstrukciónak látszólag nem kedvező töredékek elhallgatása, vagy azok önkényes kiválogatása útját állta volna magának e restructio helyes megbírálásának. Leíró lajstromot nyújtok tehát és nyújtom a sort egy csomó, más városban talált kődarabnak, mint analogiának leírásával is. Csak a töredékek részletes bemutatása után vettem föl és tárgyaltam általánosabb stil- és kortörténeti szempontokat és kérdéseket.

A) *A kőmennyezet romjai s a többi plasztikai töredék.* A magyar művészettörténelem kedvelőit meglepetés érte, midőn híre ment, hogy 1883 január havában a restaurálandó pécsi székesegyház bontása alkalmával a néphajóból a felső templomba vezető nagy lépcsőzet alatt egy hajdani oltársátor (ciborium) alapkövei és igen díszes töredékei jöttek napfényre. E díszes kőmennyezetnek több más, szintén igen töredékes maradványa, később a néphajóbeli rozszant pillérek alapfalaiból, mint fölhasznált építő kő került elő. Sőt a hajdani aranyozott kősátor pikkelyes födelének egy kis része pótlékké gyanánt az altemplom déli bejáratának Sámson-fa kitépését ábrázoló domború kőképe mögé dugva rejtőzött sok száz év óta.

E nagybecsű lelet a restauratio tervén lényeges módosítást volt hivatva véghezvinni; mert a hajdani, most már bátran mondhatjuk Péter király korából eredő bazilikának ilyen lényeges és autentikus része mindenesetre eredeti alakjában volt volna helyreállítandó. Ez azonban nem történt. Az átalakítás terve már készen volt és Schmidt, építőtanácsos, a tribuna elé tervezett, végkép a presbyterium elejére állított főoltár fölé egészen új, nagyszerű oltársátrat épített; a fölvezető lépcső szétágazása közé pedig a kiemelkedő felső templom falához egy második ú. n. *népollárt* állított; mert úgy vélekedett, hogy a romjaiban feltalált kőmennyezet alatt egykor oltár állott, *de a ciboriumot mellőzte.*

A feltárult romokat 1. sz. képünk mutatja. Fönn látszik a presbyterium padlója, mely alatt a Nesselrode idején vágott altemplomi fölépcső ürege tátong. Ez töri át a kősátor padozatát, de két oldalt még az első pillérek egy része is helyén maradt, habár másfelől a lépcső kedvéért a kiemelkedő pillérek nagyrészt kivált elől egészen lerombolták. A hosszúkás négyszögű terület belső falát a kiemelkedő felső templom fala alkotja, melyet egy díszes párkánykő metsz át vízszintes irányban. A jobb és baloldali falnak csak alsó feléből állott a bontás idején még néhány kő a helyén, s így nem tudni, hogy az egész sátrat jobb és balfelől (éjszak és délről) átölelő hajdani lépcső, kívülről milyen magasságban földte el, és hogy vajjon az el nem földött részen volt-e ablaknyílás, vagy csak előlről jutott a sátorba világosság? A maradványokból inkább hiszem, hogy nem volt.

A keleti síma falat, melyen ama vízszintes párkány áll ki, jobbról és balról egy-egy lapos pillér határolta, melynek a háttérből csak csekély mértékben előtörő lapját egy-egy oroszlán vagy párducz és ezek szájából felfutó, lapos, hármasszalag és pálmalevelek díszítik. E két párducz pillér mellett ismét egy-egy pillér szökik elő, melynek lapja félig homorú, s egész magasságában palmettás, lapos medaillonok fedik. A négyszögű tér négy szögletében az átlók irányában egy-egy félhenger oszlopos izmos pillér állott, de ezekből csak egy maradt helyén a basison 54 cm. magasságban, egy másik pedig helyéből kimozdítva a kövek közt.

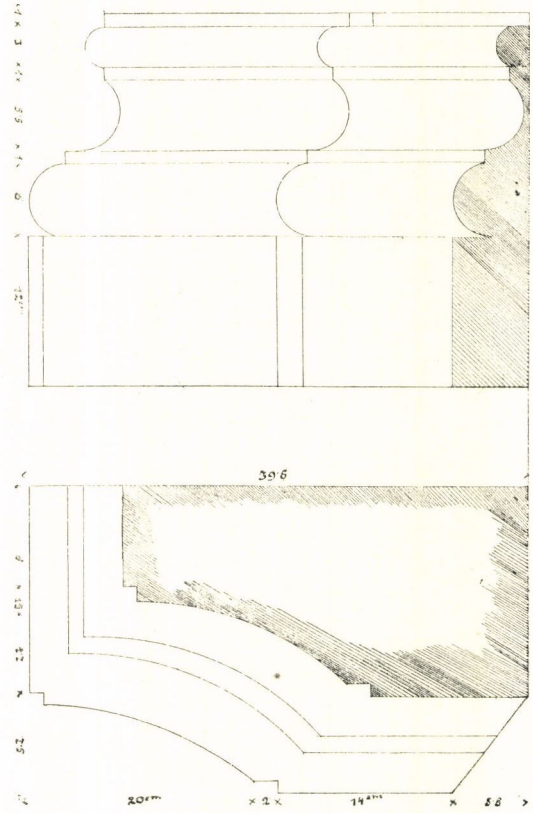
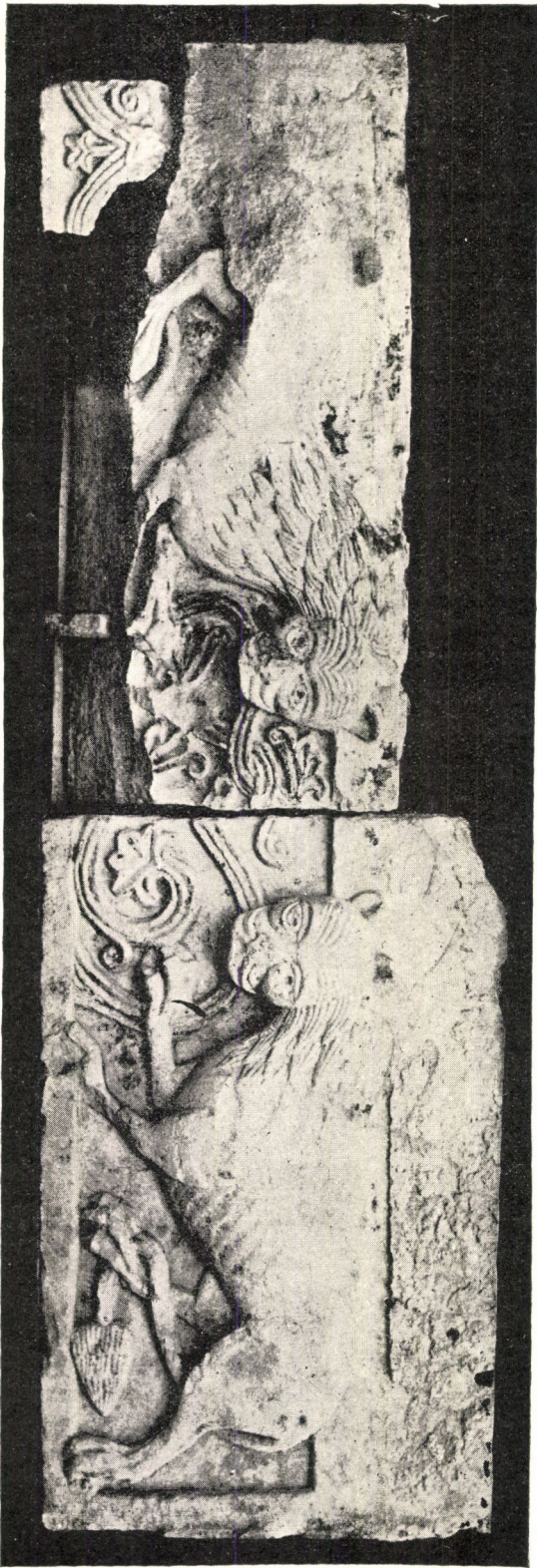
A sátor keskeny oldalait az előbb említett, félig homorú, palmettás pillérek ismétlése alkotta, s ebből is csak az éjszaki oldalon maradt helyén két darab egymás fölött, és néhány töredék szétszórva. Ezeken kívül még csak a két nyugati fő pillér lábak maradtak ránk, s ezek is töredékesen és helyökből kihányva, úgy hogy a sátor mélységét pontosan nem lehet tudni, sőt azt sem, vajjon e két fő, félhenger oszlopos pilléren kívül állott-e még kisebb is, mint egy kaput alkotó több tag is? A kiegészítés ez irányban tehát csak némely ívtöredék sugaraiból származó következtetés eredménye.

Lássuk most e már széthányt töredékeket a többi helyekről előkerült maradványokkal együtt kissé közelebről, és kíséreljük meg a méretek lehető pontos figyelembe vételével rajzban fölépíteni e hajdan fényes alkotmányt.

A 2. sz. kép feltünteti a kőmennyezet elől kiegészített alaprajzát. Látjuk innen, hogy belvilága 4·28 m. hosszú és 3·34 m. széles volt. A néphajóból néhány lépcső vezetett fel a sátorba, s az előtte

levő kis térségről jobbra balra a két ambóba, két oldalt pedig lépcsőkön a felső templomba lehetett jutni.

5. A keleti fal jobb és bal felől álló pilléreknek alsó része.

3. Pillér-láb.

4. Homoru pillér.

A megmaradt pillérlábak mind attikaiak, de méreteik páronként nem egészen egyenlők. Eredeti helyükön állottak a következők:

1. A déli keskeny oldalnak keleti homorú pillérlába, melynek azonban jórésze letörött, a pillér

maga pedig végkép elpusztult. A kelet felé következő, félhenger oszlopos négyszögű pillér lába, mely t. i. a szögletben állott, egészen elveszett. 2. sz. képünkön is csak helye látható. Megmaradt azonban a következő, már keleti falat alkotó

2. *Pillérláb*, de eleje ennek is hiányzik. (Az átlelleni ép pillérláb méreteit 3. sz. kép tünteti fel.) Mindkettőn a következő díszítményes

6. Párducz fölötti pillér.

7. Főrészlet.

8. Főrészlet.

9. Keleti fal párkányzata.

10. Párkány-töredék.

12. Félhenger oszlopos pillér.

11. Párkány-töredék.

4. *Pillér állott* (4 kép), melynek homorodását hármaz indaszalagból font, ellapított óvalis medailonok s ezek belsejét szabálytalan alakú, durván faragott kilencz ujjú pálmalevél tölti be. E levelen az oldalról befelé hajló szalagok egyesüléséből fakadnak és száraikat szalagok kötik át. Feltűnő e pálmalevelek természetellenes fekvése, de még inkább a szomszéd pillérek párduczaié, mely csak nem azt a gondolatot kelti a szemlélőben, hogy e pillérek eredetileg valamely más hely díszítésére szolgáltak.

Másfelől azonban az egész kőmennyezet díszítményeinek egységes összhangzó volta ezt a föltevést kizárja. Körülbelül tizenhét medaillont magában foglaló pillértöredék maradt fenn e mintából 4—5 darabban, a mi arra mutat, hogy a többi, oldalt álló és egészen egyező lábú pilléreket is ez a minta díszítette. (Egy-egy medaillon magassága 17 cm., szélessége 10·5 cm., de nem minden darabon egyforma.) Az erre következő két belső pillér lába, melyeken a párducos pillérek nyugszanak, méreteikben kissé különböznek, mert a jobb oldali basis torusa csak 5 cm.-re szökik ki, míg a többi mind 7·5 cm.-re, de az alaprajz szerkesztésénél e jelentéktelen különbséget nem vettem figyelembe.

5. *A két párducz* (5. kép), mely a pillérek alsó felét díszíti természetellenes helyzetben fejével fölfelé, talaj nélkül függ a levegőben, habár a mozdulat lépő állásban, tehát vízszintes, (hiányzó) talajon tünteti fel mindkettőt. A mester ezt a két állatot azért faragta e természetellenes helyzetben, mert rá nézve a pillér alakja volt a mértékadó, s arra törekedett, hogy e különben is csak díszítő természetű állatokat, mint a fölfutó indaszalag kiindulási, tartó pontjait, minél nagyobb alakban állítsa elé; s ezért nem ütközött meg azok természetellenes helyzetén. A román ízlésű képfaragásnak az a naiv vonása, melynél fogva a motívum alakja nagysága és elhelyezése, még ha ember- vagy állat-alak is, kiváló mértékben függ a már kifaragása előtt helyére illesztett kőnek alakja és nagyságától, ha ez mindjárt természetellenes arányt vagy helyzetet hoz is létre, általánosan elterjedt. E két karcsú testű állat sziv alakban végződő farkát hátsó lábai közt előre dugva, (a jobb oldali még a hátulsó lábán át ismét visszakanyarítva) a földön nyugtatja; a fej szembe néz, míg a test profilban áll; sörénye gépies rajzú, hegyes, halpikkelyszerű fürtökben borítja nyakát és távol van minden természetességtől; különben a test aránya és körvonalai rossznak nem mondhatók. E két relief a kék alapról kiemelkedő dús aranyozás nyomaival az egykori fény és pompáról, kormos, füstös részei pedig a templomot ért pusztulásról élénken beszélnek. (Egy-egy kő magassága: 67 és 65 cm., szélessége 32 cm. vastagsága 50 cm., de ebből csak 12·5 cm. állt ki a falból. A relief kép mezeje szabálytalan: hol az állat alakja kívánta, szélesebb, a hol nem, keskenyebb, s így szélessége 22—24—28 cm. közt változik. Egy-egy állat nagysága 50×30 cm.)

A szájokból és körmeik közül kiinduló hármaz indaszalagnak, mely itt megszakad, közvetlen folytatását nem sikerült a széthányt töredékek közt megtalálnom, de semmi kétség, hogy a következő

6. *Pillértöredék* (6. kép) és ennek szélesség és díszítményre nézve megfelelő

7. 8. *Ívrészletek* (7., 8. kép) csakis e két állatalakos pillér folytatása és félköríves összekapcsolója lehet. (Ezek közül az első 77×29·5 cm. nagyságú; síkja 23·5 cm.; a második hossza 26 cm., felső párkánya 6 cm., alsó 3·5 cm., képsíkja 23 cm., a harmadik hossza alul 19·5 cm., felül 25 cm. felső párkánya 4—5, az alsó 3·5 cm.) E két utóbbinak ívsugara megegyezik a két párducos pillér távolságának felével; s így ez is mutatja, hogy ennek részei.

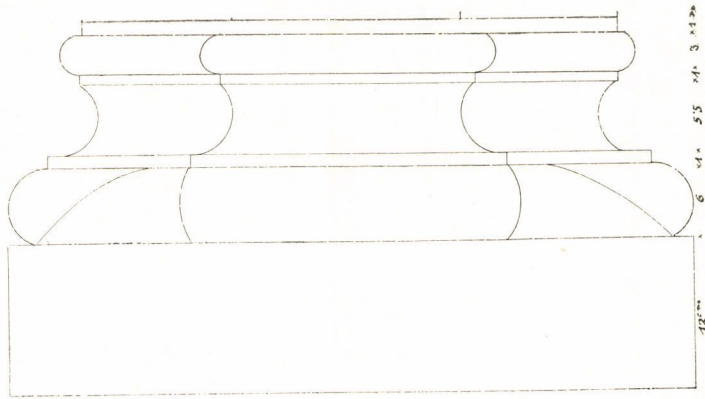
A keleti falat a két állat közt, egész szélességében a pillérlábak talpától számítva 113 cm. magasságban a következő 13 cm. magas

9. *Párkányzat* metszi vízszintes irányban (9. kép. V. ö. 1. képpel), melyen a negyedkör domborodású mezőt két egymásba fonódó faág olyképp futja be, hogy minden egybefonódás után a bezárt tér medaillonná bővül, s ezeket három ujju csipkés szőlő- vagy cserlevél és két bogyós fürt (szőlőfürt?) tölti be. A medaillonok közti ívszögleteket is két egyes levél és egy vagy több szőlőfürt foglalja el. Elrendezés, stilizálás tűrhető, de a kidolgozás felületes, hanyag munka. (E párkány egy másik egészen hozzáálló darabbal együtt 187 cm., a fal szélessége is csak 187·5 cm.; a képünkön látható töredék csak 69 cm., a képsík szélessége 15 cm.) E párkányhoz igen közel áll a következő:

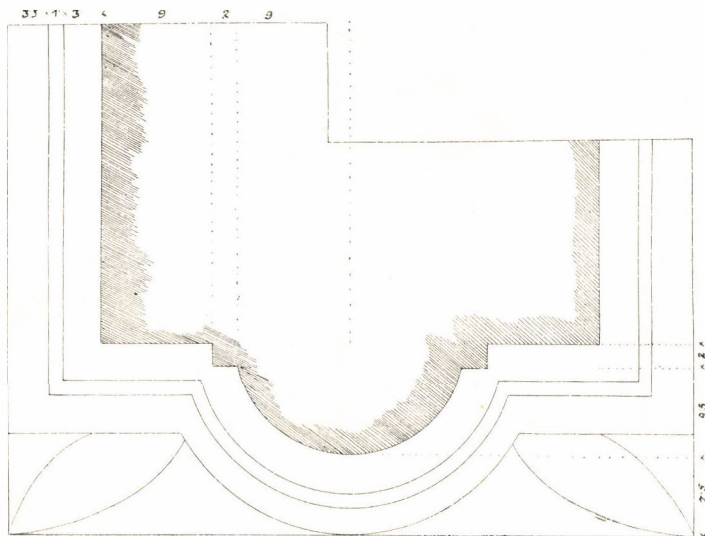
10. 11. *Párkánytöredék* is, (10., 11. kép), melyek tán a keskeny oldalak falait díszítették a megfelelő magasságban. Ezeken csak egy faág fut végig kigyóvonalban, s az oldalágak és bogyós levelek a tért mindenütt izléssel töltik be. Azt hiszem az utóbbi régi mintának későbbi utánzása, mert festésnek nincs rajta nyoma. Anyaga puha fejer mészkő. (A képsíkok itt csak 12·5 cm. szélesek, a kidomborodás 3·5 cm.; a képsíkon felül még egy cm. széles szalag fut végig; vastagságuk 15 cm., a falba nyúló szélességük pedig 36 cm.)

Itt következik az egyetlen, helyén maradt

12. *Féllhenger oszlopos négyszögű pillér* (12. kép) és megrongált basisa vázlatban (12. a, b, c kép),

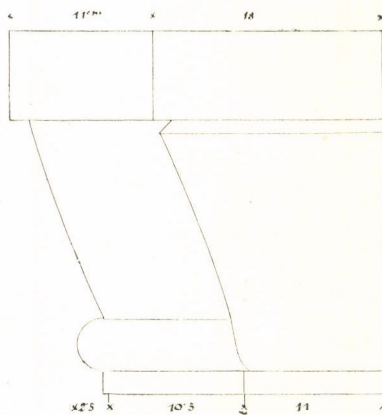
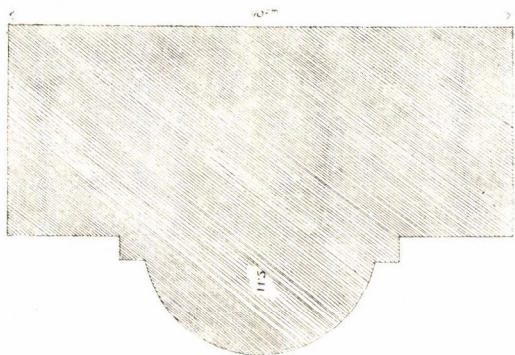

13. Délkeleti félhengeroszlopos pillér.

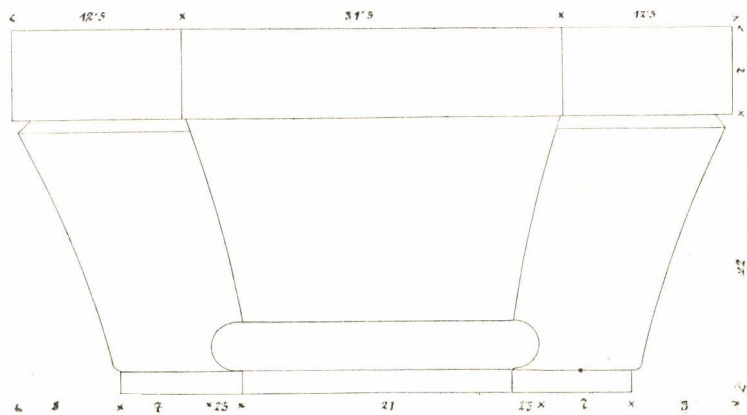
14. Félhengeroszlopos pillérek fejezete.

12. a. b. Félhengeroszlopos pillér basisa.

14. b. Félhengeroszlopos pillérfejezet oldalnézete.

12. c. Félhengeroszlopos pillér vázlata.

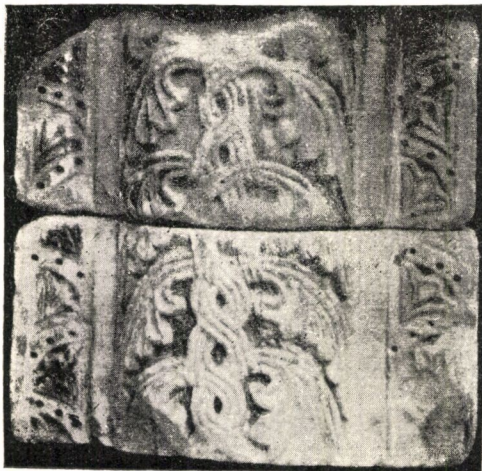
14. a. Félhengeroszlopos pillérfejezet, szemben.

melyek a mennyezet hosszénegyszögének átlója irányában izmos pillérfejezet segítségével a boltozatnak épen ilyen erős tagozású és feltűnően nehéz bordáját emelte. E pillérnek nemcsak a félhengertől el nem fődött előlapját, hanem oldalait is zig-zúg vonalszerűen futó üveggyöngyös ívszelvény-szalagok és

15 Boltozat-zárókő.

félpálma levelek díszítik; a mely tulajdonképen levelekkel borított és szalaggal kerekén font henger képzetét óhajtja keltetni. A félhenger oszlopon hármas lapos szalag alkot különféle alakú medaillonokat, melyekben változatos elhelyezésű pálmalevelek láthatók. E díszítmény első tekintetre sokban meg-

16. Boltozat-borda részlete.

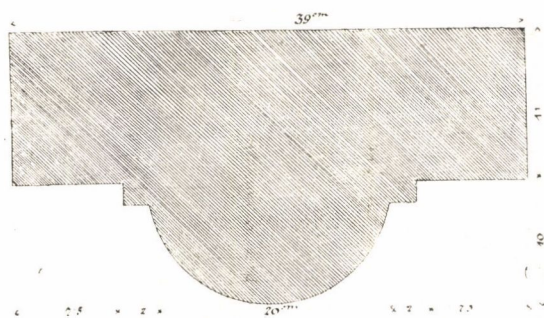

17. Boltozat-borda részlete.

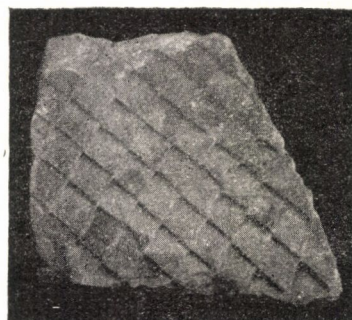
egyezik a boltozat borda-díszítményével, de azzal még sem egy, sőt ezek egyike sem ismétlődött a többi félhenger oszlopos pilléreken sem. Anyaga kemény, fehér mészkő, melyen az egykori kék alapon díszítő aranyozás nyomai világosan láthatók, a vörös aláfestés pedig majd mindenütt megmaradt. (Szélessége 40 cm., a félhenger sugara 11.5 cm., a kő magassága 54 cm.) Egészen közel áll ehhez

13. Egy másik *félhenger oszlopos pillér* maradványa (13. kép), mely az átelleni szögletben állhatott s díszítése az előbbiétől mégis különbözik. Magassága csak 35 cm.; többi mérete egyezik az előbbivel.)

14. *Egy féloszlopos pillérfejezet* is maradt ránk, mely díszítésre méltó az előbbiekhöz (14. kép és vázlat is). A kötélgyűrű csak a fél oszlopot veszi körül; a pillérfejezeten két nagy pálmalevél talaj nélkül emelkedik fel alulról és ilyen fedí a félhenger oszlop fejezete által el nem fődött részt is. A félhenger oszlop fő letompított koczka, melynek alsó csúcsa helyét két levélszerű dudorodás foglalja el s oldalait hármas lapos indafonadék és levelei foglalják el. Az abakuson pedig tizenkét levelű rozetták láthatók. A kő igen puha, fejez mészke, mely ma vörös, hajdan aranyos volt.

17. a. Boltozatbordák átmetszete.

18. Födél-töredék.

15. *A boltozat záró köve*, melyen az Isten báránya látható (15. kép.) A boltozaton négy félhenger alakú erős gerinczezel erősített borda fut át a középpontból szét az átlók irányában; a borda átmetszeteiben a féloszloppal erősített pilléreknek felel meg, de valamivel gyengébb és a félhengertag díszítménye pedig páronként különböző, az egyikén két egymásba fonódó hármas szalag bocsát ki jobbra balra négy ujjú pálmaleveleket, a másikon pedig hat ujjú pálmalevelekkel kitöltött körmedaillonok láthatók. Az Isten-bárány-relief belvilága 30·5—29·5 cm.)

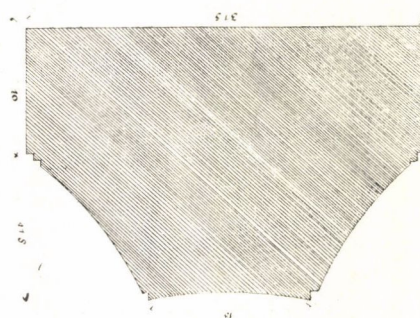
16. *A boltív egyik bordarészlete*. (16. kép.) Díszítménye megegyezik a zárókő éjszakkéleti és dél-

19. a. Ötoldalú archivolt.

19. b. Ugyanaz, más oldalról.

19. c. Ötoldalú archivolt metszete.

nyugati pilléreket összekötő bordasugarának díszítményével, a mi bizonyítja, hogy annak részlete; míg a következő

17. *Borda-részlet* (17. kép), melyen a hármas indaszalag medaillonokat alkot s ezek belsejét legyező alakú, egymást fődő pálmatták töltik ki, az éjszaknyugati és délkeleti pillérek összeköttetésére szolgált.

18. *Pikkelyes fődéltöredék* (18. kép), azért érdemel figyelmet, mivel arra mutat, hogy az oltársátor fődéle nem kupola, hanem gúlaalakú volt, vagy legalább fődélén ilyen lapok is voltak. De mint látni fogjuk, ez csak a fődeltár fölött egykor létezett ciboriumnak, nem pedig az előttünk álló kőmennyezet-

nek lehet része. Érdekes továbbá, hogy ez a töredék, mint említém, a déli lejáratbeli Sámson-relief háta mögött, mint töltelék nyert alkalmazást; a reliefek tehát a kőmennyezet pusztulása után készültek. A pikkelyek lenyomata az említett relief hátára ragadt habarcsban, még ma is látható; így az egykori aranyozás maradványa is a pikkelyeken. (A töredék nagysága 35×35 cm.; egy-egy pikkely 5.5 cm. széles, $6.5-7$ cm. hosszú.)

Az eddig tárgyalt töredékek helye és alkalmazása a kőmennyezetben, illetőleg ciboriumon nem szenved kétséget. Világosan áll ilyképen előttünk a hosszúkás négyszögű tér, szögleiteibe állított félhenger oszlopos izmos pillérei, ezek díszes fejezetei és az átlók irányában egymást keresztező vastag boltozatbordák, közepén a medaillonba helyezett, keresztet tartó fénykörös Isten-báránnyal; továbbá a kőmennyezet három belső falából előszökő díszes pilléreivel. Semmi nyoma azonban annak, hogy a lapos (állatalakkal díszített két belső) és homorú pillérek és összekötő ívek között fejezetek voltak volna. Ilyen medaillonos díszítésű ívrészlet több is maradt fenn, s mivel átmetszetők egészen illik a pillérekre, úgy látszik egyenesen azokhoz csatlakoztak, fejezet közvetítése nélkül. A keleti falon a vízszintes párkány fölött és alatt festés nyomai láthatók, s itt alighanem freskók díszítették a síma falat; reliefeket azonban itt nem találunk, mivel e falat síma négyszögű kövek alkották, s így az is ki van zárva, hogy innen valaha az alsó templomba ablaknyílás szolgált volna. (L. 1. kép.)

E romokat eddig általánosan egy hajdani ú. n. népoltár ciboriumának tartották, a mely esetben itt kellett állnia az oltárasztalnak; de ennek föltevését az a vízszintes faragványos párkány (9. kép) kizárja; mert e két lépcsőjünek képzelt oltárasztalnak épen e magasságban (113 cm.) kellett a falat érintenie. De e párkány fölött sem érintette az oltárasztal a falat, mivel ez esetben e díszes párkánynak itt nincs értelme, ha pedig az asztal párkány alatt állt, akkor e tagnak legalább annyira előre kellene szöknie, hogy bár az oltártábla és gyertyatartók megállhassanak rajta. De ennek 7 cm.-nyi előre szökése e célra nem elég. Végre, ha bizonyosak volnánk abban, hogy $10.$, $11.$ sz. két ilyen töredék a két keskeny oldalfalat épen ilyen magasságban metszette, mint ez a keletit, a mi különben valószínű, azt kellene hinnünk, hogy az oltárasztal a sátor közepén szabadon állott, s a keleti falat sem érintette. A pap tehát ez esetben innen is a nép felé fordulva mondhatta a misét, mint ma a román ízlés szellemében épített felső vagy főoltárnál a nagy baldachin alatt. Ilyen kis területen azonban (12 m.²-nél alig nagyobb), melyet ez a hajdani kőszator beföd, kevéssé hihető, hogy a pap az oltárasztal mögött szorongott volna mise közben, eltekintve attól, hogy ez esetben az oltárasztalnak nem is a sátor közepén, hanem épen bejáratánál kellett állnia, mert különben a papnak annyi helye sem maradt volna, hogy az asztaltól eltávolodva letérdeljen, a mit pedig mise elején és végén meg kellett tennie; sőt az így előretolt asztal megnehezítette volna a sátorba jutást is.

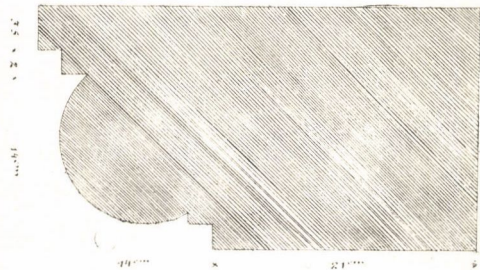
Ilyen körülmények közt azt hiszem, itt nem állott soha sem oltár, s ez a kőmennyezet nem oltár ciborium, már alakjánál fogva sem, hanem vagy confessio, azaz valamely szent tetemének sarkophagja számára emelt díszes fülke, vagy pedig keresztelő kápolnácska baptisterium. E két föltevés mellett több analogia és más bizonyíték is szól, melyeket alább felsorolok, de előbb folytassuk a kőmennyezet reconstitúcióját.

Az említett nagy lépcsőzet kibontásakor és a főhajó pilléreinek fundamentomaiban még több olyan töredék jött elő, a melyek díszítvényeik és más okoknál fogva egykorúaknak tarthatók a kőmennyezetrel és ahhoz, vagy valamely más tulajdonképeni ciboriumhoz és annak környékéhez tartoztak, de helyök már nem egészen bizonyos és így alkalmazásuk mindenkor vita tárgya lehet. Ilyenek:

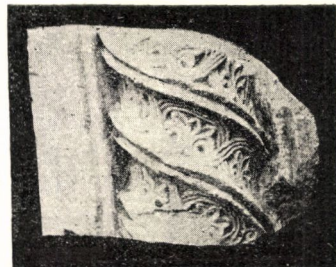
18. *Ötoldalán díszített archivoltnak* kilencz darab töredéke (19 a, b, c kép). Az öt oldal közül az egyikken a hármaz indaszalag kigyóvonásban halad tova, s közönként egy-egy hat ujjú levelet vagy kacsot boacsát ki magából; a másodikikon a szalagdarabok pereczmódra visszahajtott és szembenező, három ujjú levelekkel díszített medaillonok sorává változnak; a harmadikon a két szalag kör alakú medaillonokká fonódik, szintén pálmaleveleket boacsát ki, míg a negyedik és ötödiken t. i. két párhuzamos oldalon, a hármaz indaszalag, mint hajfonat fut végig (19 b kép). A három középső mező kissé homorú. Mind a kilencz darab egymás mellé illesztve mintegy 68 cm. hosszú ívdarabot alkot. A laza összerakás a sugárnak pontos kiszámítását természetesen nem engedi meg, mind e mellett a gondos mérésrel talált szám

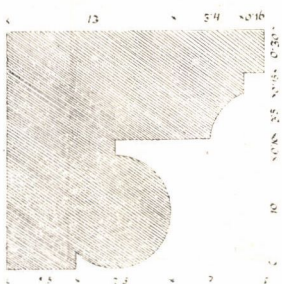
20. Csaváros archivolt.

20. a. Csaváros archivolt metszete.

21. Kisebb archivolt.

21. a. Archivolt metszete.

22. Archivolt töve.

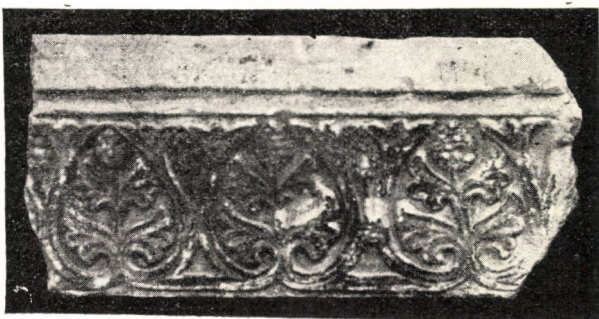
23. Oszloptörzs.

24. Oszloptörzs.

25. Rozetta.

26. a. Párkány.

Ennek a vastagabb hengerű töredéknek ívsugara, (160 cm.) csekély különbséggel épen az előbb ötszögletes archivolt külső felére illik, s valószínűen ott is állt. Ezért alkalmaztam a rajzon e helyre Ilyen még egy másik kisebb csavaros hengertaggal díszített archivolt töredéke is, a

22. *A közös pillérből derékszög alatt két felé irányuló archivoltnak épen kezdő része* (22. kép). Csakhogy ez bizonyosan a nagy ciborium födelének belsején állhatott, mert ilyesminek alkalmazását a mi kősátorunkon kizárja a vastag félhengertagos boltozat-borda. Hengertagján nincs díszítmény, ellenben a boltozat hajlásának megfelelő lapon épen az a díszítmény látható, melyet az ötoldalú archivolt első képmezején (19.) láttunk. Itt a csavaros henger átmérője csak 10 cm., a szalag szélessége pedig csak 5·5 cm. s épen úgy látni rajta az egykori aranyozás alapjául szolgáló vörös festéket, mint az előbbieken. A kétfelé irányuló ívek közül a nagyobbiknak sugara, (a belvilágot véve) körülbelül 45 cm., a kisebbiké 31 cm.

Van két csavaros, negyedhenger tagú archivolt töredék, melyek két külön ívhez tartozhattak, mert az egyik a szalagok csavarodása nyúlánkabb, mint a másikon. Mivel a sugarak itt különbözők, az egyik 35·5 cm., másikon 38 cm., e kövek helye nehezen határozható meg; de nem lehetetlen, hogy ezek az utóbbi, kisebb sugárú ív-töredékek is a hajdani főoltár ciboriumának födelrészei voltak, mint amaz ívkezdő töredék (22. kép). Hiányzik még kőmennyezetünkben az a két oszlop, mely e csavaros negyedhengertagú archivoltot tartotta. Talán nem tévedünk, ha ezeket a következő két

23., 24. *Díszes henger oszloptörzsekben* ismerjük fel. (23., 24. kép). Hármassal, lapos indaszalagból alkotott különféle alakú és különféle levelekkel díszített medaillonok fedik mind a kettőt, s csakis a stilizálás és kidolgozásra nézve egyeznek. A térnek kitűnő felhasználása, kiváló dísz és elegancia jellemzi ezek ornamentumait. Átmérő alatt 20 cm., fönt 17—18 cm., valamint a magasság 96 cm. mindkettőnél egyenlő. E két díszes oszloptörzs legméltóbb helye ott lehetett, a hol reconstitúciónkon áll, t. i. a kőmennyezet bejáratánál, az archivolt henger tagos része alatt. Azonban nem lehetetlen, hogy itt ilyenszerű, de csak háromnegyed részben előlépő henger-oszloptörzs állott, a mi a kősátor tömörségéhez jobban is illene és az archivolt említett, föltötte álló csavaros henger tagjának is jobban megfelelne. Azonkívül munkapazarlásnak látszik, hogy e hengereket, habár a szem elől legalább is negyedrészek a derékszögű fülkében el volt földve, mégis egész kerekén dús ornamentum fedti. Föltéve tehát, hogy e helyen magával a falpillérrel egy kőből faragott háromnegyed oszlop állott, akkor ezek az oszloptörzsek a kőmennyezet elé vezető lépcső kar és korlát két felső pillérén, mint szabadon álló, gyertyatartó-angyalok hordozására szolgáló oszlopok állhattak, minőket márványkőből a restauráló Schmidt építőmester is állított a presbyterium két fölépcsőjének két felső pillérére, hol azokon gyertyatartó bronz angyalok állanak.

Ide számítható továbbá:

25. *Egy rozetta* (25. kép), mely, a mennyre sejteni lehet, a kőmennyezet homlokzatát díszítette, a mint rajzunkon látható, mert stilizálása és díszítményére nézve elüt az éjszaki lejárattól közölt rozettaktól. Átmérője 24 cm. s a homorú kőmedaillont egy bimbóból kiinduló négy pálma és négy legyezőalakú levél tölti be. A pálmalevelek kilencz ujjúak és igen mélyen metszettek, a másik négy levél hét ujjú és nem metszett. Végre

26. *Egy párkány* (26. a kép), melyet 17 cm. széles homorú képsíkon hármassal indából hajlított szivalakú, de fönn nyílt medaillonok sora díszít; s minden medaillon belsejét négy 3—3 ujjú pálma levél és szőlőfürtszerű bogycsokor töltik be. Maga a hármassal inda hajlásában hármassal pálmalevéllel nyílik szét, s így minden két medaillon közti tér egy-egy ilyen bogycsokor gyümölcsnek ad helyet. A képsík fölött 2 cm. széles síma szalag és azonfelül, kissé előre szökve 9 cm. széles homlokklap fut végig. (Az egésznek vastagsága ilyenképen 28 cm. A töredék hossza 47 cm.) A kő másik felén szintén ez a minta látható (26. b. kép); mely csak félig festett és kormos, a mi arra mutat, hogy másik fele a falban állt, vagy helyéből kimozdítatván, felét eltakarta valami a füst elől; s ez a fele tán munka közben maradt félbe. Ez a díszítmény szolgálhatott a kőmennyezet párkányzatául, hová legjobban illik.

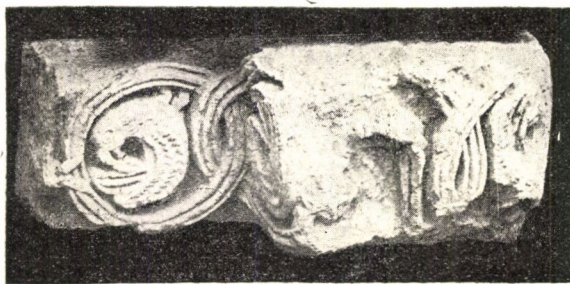
27. A következő (27. kép) *párkánytöredék* is alighanem a nagy ciborium része lehetett. Hiányzik még kőmennyezetünk valamennyi külső pillérlába, valamint e pillérek és hengeroszlopok összes feje-

zetei. Hiányzik továbbá minden támasztó pont arra nézve, hogy milyenek voltak a kőmennyezet oldalai és födele. Rekonstrukciónkon tehát mindez csak hozzávetés, mivel a többi fönmaradt töredék közül, habár több darab kétség kívül az előbbieket mestereinek kezéből került ki, méreteinél fogva arra egy sem alkalmazható. Ezek a bizonytalan rendeltetésű töredékek a következők.

Összesen kilencz oszlop- és pillérláb maradt fenn, melyek közül itt ötöt mutatunk be.

33. Lejárati oszlop-láb.

34. Pillér-fejezet töredéke.

35. Pillértörzs töredéke.

28. *Főhajóbeli pillérláb*, mely utánzataiban ma is helyén áll. Erővel teljes szép arányú attikai láb, habár nem egészen egyezik az ilyenmű antik mintával, a mennyiben az alsó vastag párna (torus) nem lapul annyira össze, mint ezen. (28. kép.) (Vázlatát és fejtegetését l. Henszlmann: Pécs Régiségei I. 16 l.)

36. Sarokoszlop-fő.

37. Joniai oszlop-fej.

29. *Állatköröm* látható a szögletlevél helyén a következő kisebb márvány oszloplábon, melynek arányai épen nem kedvezők. Eltekintve attól, hogy itt az egész basis az oszloptörzs diaméterjéhez viszonyítva túlságos nagy, itt még az alsó párna (torus) csekély kidomborodása, valamint a trochilus nyúlánksága is kellemetlen hatást tesz. Még szemebetűnőbb ez, ha mellé állítjuk az antik attikai láb élvonalát (l. 29.). Szép arányú ellenben a következő:

30. *Dudoros szögletlevelű negyedhenger oszlopláb* (30. kép) szintén fejr márvány.

31. A következő 31. és 32. kép és vázlat erősen nyomott szabadon álló hengeroszlopok lábait ábrázolják, melyeken a torus még a plinthuson is túl kiszélesedik, mintha csak azt mondaná, hogy az oszlop és oszlop által emelt teher nehezebb, mint a minőnek a tervező képzelte, s ezért nem tett alá elég széles plinthust.

33. *Szabadon álló oszlopláb*, mely egy magas torusból és trochilusból áll, mert az erre következő kis torus inkább csak gyűrűnek mondható. Szép, fejlett szögletlevelű látható rajta, mely elárulja, hogy a lejáratok egyik nagy párkányának mesterétől ered, s különben is tudjuk, hogy ez az északi lejárati fülkéi előtt állott, hová Schmidt hí másolatban ismét visszahelyezte. (Méretei: Plinthus 5 cm., torus 6 cm., trochilus 4 cm., s a kis torus csak 1·8 cm. magas, 33. kép.)

Van még néhány oszlopláb, nevezetesen egyiken még a nagy torust is pálmavirág díszíti, de ezek annyira töredékesek, hogy nem reprodukálhatók.

A mi az oszlop- és pillérfejezeteket illeti, ezek szintén kor, alak- és anyagra nézve egyaránt különböznek. Némelyiknek eredeti helye ismeretes, és a kőmennyezetünkkel korra nézve sem hozhatók kapcsolatba, mind a mellett itt teszem közzé, hogy legalább ornamentális tekintetben szolgálhassanak összehasonlítási anyagnak. Ilyen a következő

34. *Pillérfej-töredék* (34. kép), mely hármasszalag-fonadékból áll. E fonadék medaillonokat alkot a pillér minden lapja fölött, s a medaillonokat egy-egy körbe összezsugorodott madár tölti be.

38. Oszlopfaj-töredék.

39. Oszlopfaj-töredék.

40. Féloszlop-fejezet.

E madarak stilizálás tekintetében megegyeznek a már közzétett fries madaraiéval (Arch. Ért. 1895. 360. l. 63. kép), melyekhez pótlólag megjegyzem, hogy a Koller által (Proleg. XIV. 3. fig.) közölt egymásba kapaszkodó madarokról a magyarázó Schönwisner sem tudja megmondani, vajon galambok-e? (Proleg. 18. l.) Azt hiszem hollók, vagy valami más ragadozó madarak, mert csőrük erre vall, azonkívül a galamb természetével sem egyezik ez a verekedő mozdulat. Éppen így a pillérfejezetünkön levő madár is csak ragadozó lehet, de itt semmi symbolikus jelentése nincs. Stilizálás tekintetében aligha ezzel össze nem függ a következő

35. *Pillér-törzs két töredéke*, mely nagy arányú erősen kidomborodó durva faragású díszítményeivel, éppen mint az előbbi pillérfejezet, egészen elüt a többi töredékektől. (35. kép.) Ép oldala 39 cm. széles, melyen 4 és 8 cm. széles szalagok körítik a képsíkot.

36. *Sarok-oszlopfejezet* (36. kép), melynek díszítménye nem áll egyébből nyolcz függélyes ormonál; ezek a gyűrűig sem érnek le, az abacus alatt pedig, úgy látszik, félkörbe futnak össze. Többi díszítményét bizonyosan polychromia pótolta. Hengeroszlopa, melyen állt, feltűnően karcsú volt. (Méretei: Az egész 25 cm. magas, ebből az abacus 5 cm., a kehely 15 cm., a gyűrű 2 cm.-t tesz. Az abacus homlokszélessége 20·5 cm., az oszloptörzs átmérője csak 6·5 cm.)

37. *Jóniai elemekből alakított oszlopfej*. (37. kép.) Igen rongált, réteges paláskó, mely helyenként annyira elmállott, hogy díszítéséből csak az echinus, s ez alatt egy tulipán maradt meg, a melynek szárát szalag köti át.

38., 39. *Fél és egész henger-oszlopfejek.* Mindkettő igen rongált, s csak az egyiknek jobb felén maradt épen egy vastag levéldudorodás és a kelyhet alkotó néhány sáslevél. (38., 39. kép.)

40., 41. *Fehér márvány fél-oszlopfejek.* (40., 41. kép.) Gyarló művek, a melyekről csak sejteni lehet, hogy a kelyhet két sor pálmalevél alkotja. A két szögletben némi dudorodás volutákra emlékeztet, de látni, hogy a kő keménységével nem tudott a mesterember megküzdeni. Ezek az összes töredékek közt a leggyarlóbb művek, a gyűrűn és abacuson semmi díszítés nincs. Mindkettő a templom nyugati portálénak béléten állt, az alább következő több kisebb tagból álló bélétpillér-fejezettel együtt. (Méréteik: Magassága 24 cm., abacus szélessége 30 cm., vastagsága 3 cm., az oszlop törzsátmérője pedig körülbelül 11 cm. Henszlmann id. m. I. 22. l.)

42. *Fehér márvány, sáslevelű oszlopfej.* (42. kép.) Kelyhe két-három sorba helyezett sáslevélből áll, melyek hegyét az idő letördelte. E levelek szélei esiszoltak, míg a felső sor közt kilátszó oszloptörzs érdes felületű. Echinusa és abacusa végkép elveszett. Gyűrűjét csak nagyjából faragta ki a mester, ki alighanem félhengeresnek tervezte, de nem fejezte be.

42. Oszlop-fejezet.

41. Féloszlop-fejezet.

43. Féloszlop-fejezet.

43., 44. *Akanthuslevél-oszlopfejek,* a melyek kötélgyűrűből emelkednek ki és stilizálásuk egészen a kőmennyezet korára vall. (43., 44. kép.) Ilyen még egy *félhenger-oszlopfej,* a melyen a kötélgyűrűből két izmos és erősen visszahajló, durván stilizált pálmyszerű levél emelkedik ki, a minő az egész oszlopfejet négy vehette volna körül. Maga az oszlopfej e levelek fölött még kidomborodik s egy-egy oldalát közös ágú három levél fűdi. (Szélessége 15 cm., magassága 20 cm. Töredékessége miatt nem közölhető.)

45. *Pálmás fél-oszlopfejtöredék.* (45. kép.) Gyűrűje és abacusa egyaránt hiányzik. Elöl egy lapos rinda mint törzs emelkedik ki több akanthuslevél között, s felemagasságban két széles levélle alakulva, az előbbiekre fölé borúl, majd meg befelé visszafordulván, szívalakú medaillonná és ebben két újjú pálmalevélle lesz. (Magassága 25 cm., szélessége 18 cm.)

46. *Pálmás fél-oszlopfej.* (46. kép.) Kelyhe két sor, váltakozva egymás fölé helyezett hét újjú pálmalevél; de lehet, hogy harmadik sor is állott rajta. Abacusa hiányzik.

47. *Akanthuslevél-oszlopfej* (47. kép), a melynek, fájdalom, épen az a fele hiányzik, a mely egészen ki volt dolgozva, míg a másik, talán mivel fülkében állt, csak nagyjában tünteti föl az egésznek díszítését; így is a legszebbek közé tartozik. Úgy látszik három sor akanthus emelkedett ki a gyűrűből,

a melyek mögött négy széles voluta látható. Minden két-két nagy kettős levél között egy indacsomó emelkedik ki, s ezek még a második sort is meghaladván, szép átmenetül szolgálnak az alsó sor hengerkörvonalából az abacus négyszögére. Kár, hogy ez utóbbiból semmi sem maradt meg. (Az oszloptörzs átmérője 11·5 cm. lehetett, a gyűrűé 14 cm. Magassága 28·5, felső részének szélessége ép oldalán 20 cm. Anyaga nehéz fehér mészkő; egykor színezve volt.)

48. *Pálma- és akanthusból alakított oszlopfaj.* (48. kép.) A karcsú gyűrűből két sor pálmalevél

44. Féloszlop-fejezet.

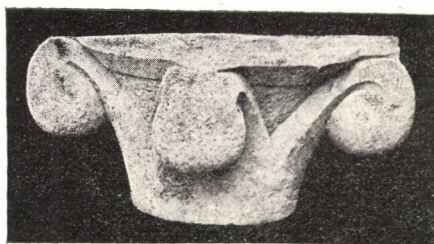
45. Oszlop-fej.

46. Féloszlop-fejezet.

47. Féloszlop-fej.

49. Oszlop-fejezet.

48. Oszlop-fejezet.

50. Sarokoszlop-fejezetek.

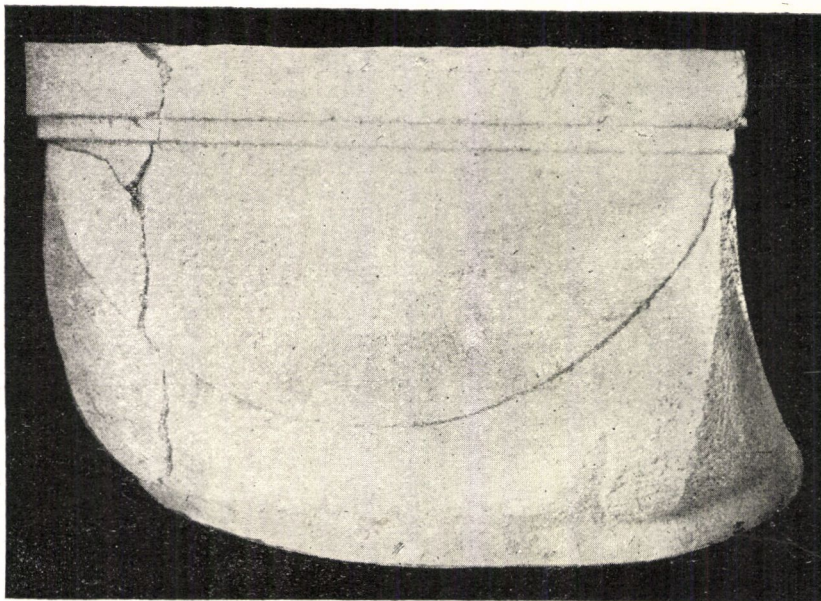
51. Nyugati kapu-béllét fejezete.

emelkedik ki, fölötté még egy más akanthusra emlékeztető sor is vehető ki, de csak az egyik sarkon; a többi az abacussal együtt letöredezett. Rajza és faragása egészen megegyezik a kőmennyezet belsejéből ránk maradt fél-hengeroszlopos pillérfejezet stilizálásával, ezért azzal egykorú, habár helye nem határozható meg, mert igen töredékes. (Magassága 27·5 cm., szélessége 21 cm.)

49., 50. *Szabadon álló oszlop és két sarok-oszlop ikerfejezete.* (Átmérőjük 32 cm., magasságuk 21 cm.) Itt a hiányzó gyűrűből maga a hengeroszlop emelkedik ki, s csak a fejezet félmagasságában

hasad négy nagy, gömbben végződő levélre. E tipikus románkori fejezetek zordságát bizonyosan a polychromia enyhítette. (Anyaga: kemény szürkés mészkő. 49., 50. kép.)

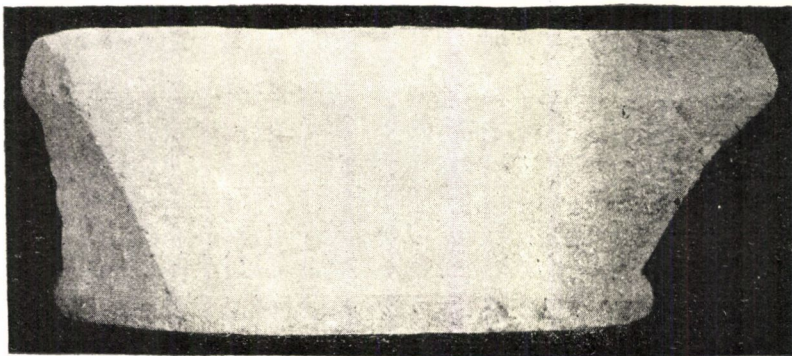
51. *A nyugati kapu szürke márványbélletének fejezete.* (51. kép. V. ö. fönnebb 40., 41. képekkel.) Vízszintes tagozata igen egyszerű. A függélyes pedig követi a kapu bélletalakulásait, melyet leírt már Henszlmann (Pécs régiségei I. 21. l.) és Czobor. (Egyházm. Lap. 1885. 195. l.) Egyik tagján egy ifjú-

52. Félhenger-oszlopféjezet a főhajóból.

nak rongált domborműví feje, talán a kőfaragó mesteré, látható. Hú utánzatban a mai kapubélleten van.

52. *Főhajóbéli pillérnek fél-hengeroszlopféjezete.* Minden dísz nélküli félkoczká, melyen a gyűrűből kiemelkedő félhenger átmenete a szögletes abacusához egyszerűen a szögletek letompítása által történik, mind e mellett szabatosan koczkaféjezetnek sem nevezhető. (Méretei: felső szélessége 78 cm.,

53. Félhenger-oszlopféjezet a főhajóból.

mélysége 40 cm., alól 52 cm.; a gyűrű átmérője 66 cm., magassága 34 cm., ebből 7 cm. az abacusra esik. 52. kép.)

53. *Koczká-oszlopféjezet a főhajó pilléreiről.* Itt az átmenet a körtől a négyszögbe a két alsó szöglet szabályos legömbölyítésével jött létre. Egyszerű abacusa egy kis és egy nagyobb lemezből áll. 53. kép.)

54. *Három sor levélből alakított főpillér-fejezet.* E durva faragvány, melyen néhány idomtalan

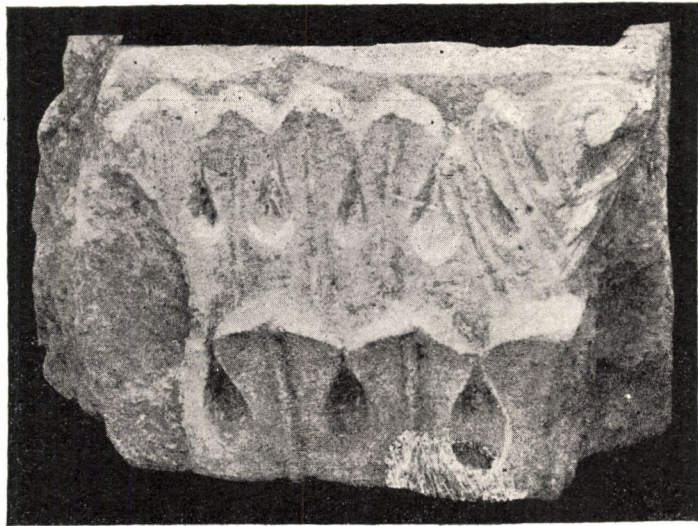
széles, lapos levélhegyalakú kidomborodás jelöli a díszítményt, alig is illik a többi ornamentális maradvány közé. Különben is igen rongált állapotban került le a főhajó egyik baloldali pilléréről, a hol talán a polychromia tette egykor díszesebbé, mint faragása mutatja. (Felső szélessége 82 cm., mélysége

54. Félhenger-oszlopfejezet a főhajóból.

46 cm., alant 72 cm., gyűrű nélkül 66 cm. Magassága 54 cm., ebből 7 cm. esik az abacusra, 5 cm. pedig a gyűrűre. (54. kép.)

55. Két soros levelű főpillér-fejezet. Díszítménye két sor durván faragott, mélyen újjazott levél, mely az abacus sarkai alatt akanthushoz hasonlít és volutaszerűen kihajlik. Igen kezdetleges munka.

55. Félhenger-oszlopfejezet a főhajóból.

Gyűrűje hiányzik, abacusa faragatlan. (Felső széle 78 cm. széles, de alighanem egyenlő volt a többivel, t. i. 82 cm. Mélysége csak 20 cm., abacusa a 2 cm. magas lapra következett, de ma hiányzik. 55. kép.)

56., 57. Gyöngyszalagos főpillér-oszlopfejezetek. Mindkettőnél a gyűrűből közepén egy-egy gyöngyös szalag indul fölfelé s közepén szétválva az abacus két szöglete alá fut, a hol voluta alakjában

visszagördül. Ugyanilyen gyöngyös szalag szorít egy nagy, egyiken hat, másikon tíz újjú, mélyen metszett levelet, a félhenger-törzshöz, melyet ezek befödnek. E nagy legyezőalakú pálmalevelek a voluták alatt, egyiken egy gömböt foglalnak magukban, a másikon két nagy rosetta-ba mennek át. A középszalag elágazása által maradt háromszögű teret, egyiken visszahajló levelek hegye, a másikon egy nagy rosetta tölti ki. A szalagok egykori színes üveggyöngyeit ma csak apró lyukak jelzik. (Méreteik: Az elsőnek abacus-szélessége 78 cm., mélysége 42 cm., alant a gyűrűvel 72 cm., a nélkül 66 cm. Magassága 54 cm., ebből abacus 7 cm. A másiknak homlokszélessége 80 cm., mélysége 38 cm., többi mérete egyezik az előbbivel, csak abacusa 8·5 cm.) Ez utóbbi a főhajó egyik jobb oldali pillérén állott, a honnan vállkövével együtt közzétette már Henszlmann, Pécs régiségei. I. r. 16. l., de rajza épen mint a kapubéllet két kis oszlopfejezeté is, nem felel meg pontosan a valóságnak. (55., 56. kép.)

58. *Sirént ábrázoló pillérfejezet*, szintén a főhajóból. Henszlmann ezt is lerajzolta, mikor még helyén állott, de mivel vastag mészréteg fődte, hibásan. (Pécs régiségei. I. r. 16., III. r. 5—18. l.) A kő a bontás alkalmával eltörött, sőt egy része eltévedt a többi kő között. A nő-alak csípőjétől két pikkelyes hal alakjába megy át, s e tagjai visszahajolván, két karjával magához öleli. Fejéről két hosszú, lapos,

56. Félhenger-oszlop-fejezet a főhajóból.

szalagszerű haj hull alá. A jobboldali hal testén második kezét, a fejezet jobb oldalán pedig még egy halnak töredékét látjuk, a mi arra mutat, hogy ilyen Sirén állott a fejezet jobb felén is, de az innen letört nőnek halrésze közös volt az előttünk levővel s azért öleli át annak karja ennek haltagját. A nő arca töredékes ugyan, de azért kivehető róla a barbar arczképzés és faragás; a test és karokon, valamint a kezeken van némi gömbölydedség, sőt puhaság, de már a mell csak primitív jelzésnek mondható. (Az egész kő magassága 49 cm., de ép korában bizonyosan magasabb volt. Így szélessége sem állapítható meg, mert az egész ma nem több 70 cm.-nél, míg hátul 85 cm.-re is kiszélesedik. A Sirén függélyes főtengelyétől jobbra számítva a szélesség, tehát az egykori homlokzat fele ma csak 26 cm. (58. kép.)

Henszlmann a mészréteg által eltorzított alakokat úgy fogta föl, mintha ezek kettős hal torkából emelkednének ki, s e két halat páratlannak nevezi, mert a kettős vég, úgymond, rendesen nem egészen hal, hanem csak halfark. (Id. mű. III. r. 18. l.) Azonban a fénykép másolatán látható nő, illetve nők, nem a hal torkából emelkednek ki, hanem a nők alakja változik át a csípőtől kezdve halakká; s így a hasonló sirén-alakoktól nem tér el és páratlannak sem nevezhető.

A sirének jelentése és annak fejlődése, valamint a sirének alakjáról Henszlmann már fölös bőségű értekezést publikált, s különben is Pipernek ide vágó fejezete (Mithologie der christl. Kunst. I. Abth.

377—393.) áttekinthetően s kimerítően tárgyalja a kérdést, a mely mellett bátran mellőzhető Schradernek erőszakolt magyarázata, ki az antik sirénekből a hőség szárító, elepesztő erejét látja személyesítve. Mind e mellett itt sem mellőzhetjük a sirének kereszténykori jelképes értelmét Piper után pár szóval ismételni.

57. Félhenger-oszlop-fejezet a főhajóból.

A homéri mythos és elbeszélés Ulyssesről ismeretes. Kifejezi ez az ének és általán az élvezetek csábító erejét és az elcsábítottak bűnhődését. Euripides a siréneket mint Persephone szolgáloit és a halottak énekesnőit szólítja meg; s valószínűleg ez azoknak eredeti értelme, mely Egyiptomból és Perzsiából jött át a görögökhöz, s mint ilyen a sirének képe síremlékeken gyakori volt. De előfordúlnak mint a beszéd, vagy a költőművészet legfőbb varázserejének jelképei is, olyan férfiak sírkövein, mint

58. Sirent ábrázoló pillér-fejezet a főhajóból.

Sophokles, vagy Isokrates, a szónok. Végre pedig előjő a sirének képe vázákon, a szerelmi csábítás jelegyanánt is. Alakra nézve az egyiptomiak és görögöknél emberfejű madarak, később madárlábú, felöltözött, vagy meztelen nők.

A keresztény egyházatyáknál már korán van szó sirénekről, mivel az ó-testamentum többször említi. Nevezetesen a héber szöveg *strucrot* jelentő szavát a görög fordítók *σειρήνες* szóval adják vissza, s így kerül Izsaías prof. XIII. r. 21., XXXIV. r. 13., XLIII. r. 20. s Jer. sir. 39., Mich. I. r. 18. versébe,

sőt egy helyen Szt. Jeromos latin fordításába is (Izsaiás XIII. r. 22. v.), míg a régibb Vulgata-fordításban többször jő elő, s ennek alapján Tertulian (Adv. Marc. Lib. III. c. 5.) említi a siréneket, de minden mithológiai vonatkozás nélkül. Így Basilius a sireneket éneklő nőknek, Alex. Cyrill éneklő madaraknak nevezi, kik énekük varázsával a hallgatókat elbűvölik.

A latin egyház alakra nézve a VI. százévtől kezdve kétféle sirént ismer. Izidorus szárnyas, nőtestű madaraknak rajzolja, melyek közül az egyik énekel, másik hárfán, a harmadik fuvolán játszik; míg egy névtelennek, a XIII. sz. Physiologusnak fölfogása szerint vízilányok; s mint ilyenek nő- és hal-alakból állanak. Ennek a fölfogásnak felel meg, hogy a sirének lassanként, kivált a XI. és XII. százévben, a világi csábítások és kísértések jelképévé lettek. Nevezetesen Physiologus szerint a vízi lányok, az által, hogy édes énekükkel a hajósokat elaltatván, megölik, jelképezik a világi örömeket, a melyek az embert elkábítják és zsákmányul ejtik. Landspergi Herrad fejedelmű könyvében, a Hortus deliciarumban is a sirének azokra a veszélyekre vonatkoznak, melyek által Krisztus egyházát, az ő jegyesét, a boldogság élvezetére vezeti. (Engelhardt: Herrad v. Landsperg. 45. l.) Így említi ezeket Alanus (De planctunat. Opp. 304. l. Würzburgi Conrad 1280-ban Grimm W. kiad. 5. l. stb.), Dante pedig a sirén képe alatt magát a csaló világot rajzolja. (Dante: Infern. XIX. 7.) Ilyen értelemben kell tehát Piper sze-

59. a. Félhenger-oszlopfő. Paradicsomi sárkány.

rint a sirének középkori ábrázolásait fölfognunk, nem pedig úgy mint Caumont, ki Voisin abbé nézetét vallva, a sirénekből a keresztény lélek symbolumát látja, melyet a kereszttség megtisztít, a hal pedig, melyet kezökben tartanak, Krisztus jelképe volna. Áll, hogy a sirének képe régi baptisterumokban előjő. Ez a nézet ép úgy nem állja meg helyét, mint az a magyarázat, mely az isteni kegyelem képét látja bennök, mely a halakat, vagyis a keresztény lelkeket a világ tengeréből kihalászsza.

A sirének a keresztény művészetben a X. százévtől kezdve jönnek elő, különösen gyakran oszlopfőkön, mint halban végződő nőalakok. Így látjuk a siréneket a zürichi nagy monostor-templomban embereket elnyelő oroslánokkal kapcsolatban, mint a csábítás és következményeinek jelképét. Több más között jelentékenyen látszik még egy kicsinyét szoptató sirén, a baseli monostor-templom korusának oszlopsoportján a XII. százév kezdetéről, melyeknek kapiteljei egyszersmind a bűnbeesést is föltüntetik következményeivel együtt (Beschr. des Münsters zu Basel. 17. l. Képekkel.), valamint egy szörnnyel harczoló hőst is, a hol a sirén világosan Éva jelképe, ki Ádámot a tiltott gyümölcs élvezetére csábította és a bűnt az anyatejjel gyermekeire is átszármasztotta. Épen ilyen ábrázolás látható a freiburgi (freigau) templomban a kar kápolnához vezető keresztépület átjárásában a XII. százévből: szintén egy hős küzd egy griffmadárral, és két kentaur egymással; valamint egy szoptató sirén, mely kettős halban végződik. A szoptató gyermek egy madarat tart, előtte pedig egy szintén halban végződő férfi áll, ki jobb kezének két ujját intőleg fölemeli. (Schreiber: Gesch. u. Beschr. d. Münsters zu Freiburg.

167. l.) A regensburgi skót kolostor-templom gazdagon díszített kapujának falán is körülbelül a XIII. százév kezdetéről lehet két halfarkban végződő nőalakot látni, mely mellett egy párkányon a trónoló Mária gyermekeivel, ez alatt pedig egy embert elnyelő krokodil-féle állat kígyó farkával egy másik embert átfogó helyzetben. (Wagen: Kunstw. u. Künstler in Deutschl. Th. II. S. 98.) Itt ugyanaz az ellentét a csábítás és a gonosz hatalma közt, a melynek ábrázolását a zürichi domború műveken láttuk; de egyszersmind a Mária és a gonosz szellemek közti ellentét is, a mely épen mint a sirénekre vonatkozó, előjő a dais-i püspöki széken is. Különös figyelemmel voltak arra, hogy a sirén nem ritkán halat tart kezében, de ez Piper szerint egyszerű attributum. Legfőlebb néha lehet ennek vonatkozása, s itt közel fekszik az a föltevés, hogy a hal a lelket jelenti, mely a világ tengerében úzetvén, a sirén hatalmába került, valamint Tertulian a keresztvíz által megtisztult keresztényeket halaknak nevezi. Fölsorol Piper néhány ilyen halat tartó sirént, melyeknek képét Henszlmann is lenyomatta. De ezek semmikép sem nevezhetők a pécsi oszlopfő sirénjei analogiáinak, mert itt mind a kettő csak a maga testének halalakú részét tartja. Épen így mellőzhetjük a többi magyarországi siréneket, minők a nagyváradi kő-sirén, s a hadházi sirén-gyertyatartó, mely a M. N. Muzeumban van (Arch. Ért. 1882. XXXI. l. és 1893. 143. l.) és számos külföldi ábrázolását; mert az eddigiekből elég világos, hogy a pécsi

59. b. Félhenger-oszlopfő. Ádám az almával.

oszlopfő sirénjei csakugyan a világi élvezetek csábító erejét symbolizálják; s azért állanak a néphajó pillérfejezetén, hogy a népet a világ csábításaira folyton figyelmeztessék. Így, azt hiszem, magától is elesik Henszlmannak az a meglehetősen erőszakolt magyarázata, mintha itt a sirén az egyház boltozatának jelképesen az ég boltozatának hordozására lévén kényszerítve, az egyház szolgálatába kényszerített gonosz szellemnek kifejezője volna. Az igaz, hogy a mint ő kifejezi, a román és csúcsíves oszlopfő, míg egyfelől a szobrászok képzelőtehetségének tért nyitott, másfelől azzal a jelképes értelemmel is bírt, hogy az egyház efféle jelképekben ábrázolt ellenségein győzedelmeskedvén, azokat is szolgálatára kényszerítette, boltjainak jelképes hordozására alkalmazta, ez az ecclesia militans és triumphans. Nehezen tekinthető azonban «ennek megtestesített részletpéldányaként a pécsi sirénes gyámkö», mint ő mondja, mert ennek határozottan csak a csábító jelentése van és pedig nem csak önmagában, hanem a következő oszlopfő figurális ábrázolásaival kapcsolatban is.

59. *Kentauros fél oszlopfő* a főhajó egyik pilléréről. A 63 cm. átmérőjű féloszlopot 3 cm. vastag gyűrű fogja át, s az ebből kiemelkedő oszlopfő két sarkán két nagy sas emelkedik ki, melyek karmaikkal átfogják a gyűrűt, fejök pedig, mely e töredéken ma, fájdalom, hiányzik, egész az abacus szögletei alá emelkedett. Testöket gépiesen rajzolt félkör alakú pikkelyekhez hasonló tollazat fűdi, s hátra tartott szárnyaik csak kevéssé válnak ki a háttérből. A fejezet három oldalán három különböző, igen durván

faragott alak, a melyek azonban elég világosan fejezik ki jelképes vonatkozásaikat. A jobb felőli keskeny oldalon (59. a. kép) egy többszörösen összefonódott krokodilfejű, gyűrűs testű kígyó emelkedik a sas fölé, mintha annak fejét támadná meg; de aligha ezt akarta a kőfaragó kifejezni, mert a kígyó feje, elég sajátzerűen, fölfordítva áll előttünk. Két nagy, ormós levélhegye talán a falombokat, a kígyó pedig a paradicsomi sátánt akarja ábrázolni; mert az oszlopfő első oldalán emelkedő, derékon kötéllel átkötött meztelen alak csak Ádámot ábrázolhatja, mivel magasra tartott baljában világosan kivehető almát látunk, derekának átkötése pedig a paradicsomi fügefalevél gyarló képe lehet. Jobb keze is tart valamit, de ez nem vehető ki. (59. b. kép.) Végre balfelől (59. c. kép) egy kentaur látható. Nevezetesen egy négylábú, gömbölyded testű állat szügyéből, domború mellű nőtest emelkedik ki, mely jobb kezében baltát tart és jobbra néz, tehát nem a sas felé vág habár a balta éle arra fordul. A nő és az állat teste világosan összeforr és nem két-két külön alak, hanem *nőtestű kentaur*, melyet Henszlmann, mint szavai és félreismerésen alapuló rajzából kivehető, a sok mészréteg miatt föl nem ismerhetett, sőt az oszlopfejezet jobb oldalán levő kígyót egyáltalán nem látta, s így a három alak jelentésének összefüggésére sem gondolhatott.

59. c. A kentaur.

A kentaurrel Piper (Mithologie der Christl. Kunst. I. 393. s köv. lapjain) bőven értekezik. Fejtegetéseinek ide vonatkozó lényege a következő:

A kentaurokat nemcsak a lapithokkal való harcban és bachusi menetekben, hanem mint az alvilág szellemét is ábrázolták. Ezek közt jelennek meg Virgilnél is; mert azt hitték, hogy az Orcusba érkező lelkeket kentaurok kínozzák. És ebben a vonatkozásban ábrázolják római és etrusk sírrelékeken is. Két kentaur harcát egy oroszlánnal, egy később keresztény temetkezésekre használt, aix-i sarkophágon is látjuk a marseillei muzeumban. (Képe: Millin Voy. dans le Midi de la France. T. III. LVI. tábla. 2., 3., 4.) Ezek után átmentek a keresztény művészetbe is, de más, sajátzerűen módosított jelentésben: mint *rossz szellemek*, a melyek a felvilágban járnak, kelnek, tehát mint a csábítás symbolumai, s «a gonosz szellem tüzes nyilára» czélozva (Pál ap. Ephes. VI. 16.) íjat viselnek. Ilyen alakot látott a legenda szerint a 90 éves Szent Antal remete a pusztában, mikor Pál remete látogatására ment.

A kentaurokat különben ilyen értelemben, mint a szív vad indulatainak jelképét, csak a X. százévtól kezdve találjuk ábrázolva; mert az ó-ker. művészetben nem jönnek elő. Ekkor, a X. százév végétől, az epternachi Evangeliarium végén (Gothában), mint díszítés fordul elő. Ezután pedig a XI. és XII. százévben a templomok portáléin faragva mint figyelmeztetés a belépőkre, hogy ragadják meg a «hit pajzsát», mely őket ama «gonosz szellem tüzes nyilától» megvédi.

Az augsburgi dóm bronz-ajtáján a XI. százév második feléből, hol Ádám és Éva teremtése, s a

bűnbeesés látható, két kentaur közül egyik nyilat lő egy emberre, a másik egy oroszlánra vadász. (Waagen: Kunstw. u. Künstler in Deutschl. Th. II. 56.) Így a brentzi templom egyik reliefje embereket elnyelő szörnyetegek közt egy hátra nyilazó kentaurt (Magenan: Die Kirche zu Brenz. Memminger: Württembergische Jahrbücher. 1838. 41.), a gmündi Szent János-templom nyugati homlokzatán pedig egy oroszlánlábú és egy sárkányfarkú nyilazó, s egy baljában kést tartó kentaurt ábrázol. A XII. százév második feléből eredő nowgorodi Sophia-templom érezajtáján is, mely német munka, hátra nyilazó kentaur látható. (Adelung: Die Korssunschen Thüren in der Kathedrale in Nowgorod. 48. kép.) Továbbá két ilyen nyilazó kentaur lő egy szarvasra s egy oroszlánra a szent gilles-i templom kapuján, a XII. százév közepéről. (De Laborde: Monum. de la France. T. II. Pl. 126. pag. 3.) Ebbe az időbe tarthatnak az arles-i szent Trophimus-templom portáléja is, melyet a XII. százévben megújítottak. Ennek reliefjei közt oroszlánra és más állatokra lövő kentaurok is vannak, a melyek közül az utóbbiak valószínűleg a kereszténynek a bűnökkel való harcát tüntetik föl, míg az oroszlánra lövő kentaurok a szenvedélyek harcát jelképezhetik. Mindkét alakot: oroszlánt és kentaurt föltaláljuk még Fünen mellett Thorsing-on, a Lundbye-templom ajtajának külső falán kőbe faragva, mely későbbi, 1200-ból való.

A templomok belsejében is ábrázolták a kentaurokat. Így a zürichi monostor-templom melletti keresztfolyosón a XI. százév vége, vagy a XII.-nek elejéről két nő-kentaurt látunk, melyek közül az egyik nyilat lő hátrafelé, a másik lándzsát üt egy sárkány torkába, épen mint a Wetteranban fekvő ilmenstadti egykori kolostor-templom XII. százév közepéről való pillérének kentaurja. (Képe: Fr. Hübmüller Beitr. zur deutschen Kunst u. Gesch. Kunste. Erst. Jahrg. 1832. Nr. XX. 83. l.). Potiersben pedig a székesegyház egyik kanonoki székén látunk ilyet; egy másikon pedig egy *sirént* a XIII. százév első feléből. (Lassus., Didronnal: Annal Arch. Vol. II. 50.)

A halberstadti Liebfrauen-templomban szintén a XII. százévből tizenegy relief-csoport közül a második és negyedik egy nő-kentaur, mellén függ két gyerek; más kettő pedig egymás hajába kapaszkodik. (Tüb. Kunstblatt 1841. 410. l.). Így harszol két, pajzsos és karddal fölfegyverezett szárnyas kentaur a freiburgi templom említett párkány-díszítményén; valamint a baseli monostor-templomban látható. Jóllehet meg kell jegyeznünk, hogy a halberstadti reliefek motivumaiban, hol semmi észrevehető összefüggés nincs, a művésznek szeszélye működött.

A kentaurok későbbi ábrázolásait, a melyek részben Dante költeményére támaszkodnak, vagy más általános gondolatot fejeznek ki, mint a pécsi oszlop főábrázolásával semmi összefüggésben nem álló alkotásokat mellőzve, röviden összefoglalhatjuk e két oszlopfő ábrázolásainak értelmét. Piper adatai és fejtegetéseinek idézett részéből világos, hogy a pécsi sirénes és kentauros két főpillérfejezet ábrázolása legközelebb áll a baseli monostor-templom hasonló reliefjeihez. Ott is, mint Pécsen, nemcsak a csábítást, hanem annak következményét, a bűnt, s a szenvedélyekkel folytatandó harcot is feltüntetve találjuk. A sirén Pécsen is, általános jelentése mellett, az *Ádámot csábító Éva* jelképének is vehető s ez esetben a két oszlopfő ábrázolása tartalmilag összefügg. Előttünk áll itt ugyanis az eredendő bűn elkövetője Ádám, a bűn főoka, a gonosz szellem, vagyis a kígyó, annak főeszköze, a világi élvezetek utáni vágy, a sirén és a bűn büntetése: az elemekkel és saját vad indulatainkkal való harc: a kentaur. Az eredendő bűn átszarmazására itt legfőlebb az utalhat, hogy a kentaur *nő*, nem *férfi*. A képek egymásutánja itt nem vehető szorosán; e mellett itt az sincs kizárva, hogy ennek az eszmekörnek további részeit is kifejezte a többi főhajóbeli pillér figurális díszítményű fejezete, a melyek azonban a nagy tűzben elpusztultak s helyöket kozkafejezetekkel pótolták. Így láttuk vonatkozásban a sirént Szűz Máriával, (kinek Éva, mint tudjuk, *Ante Legem-kori* előképe) és az embert elnyelő krokodillal a regensburgi reliefeken, a paradicsomi bűnbeesést pedig a kentaurral az augsburgi bronzajtón.

Míg a legtöbb kentaur nyilat lő vagy harszol, addig a pécsi csak baltát tart kezében, melynek analogiája a gmundeni kést tartó kentaur. A fejezet két sarkán álló két sas nem áll kapcsolatban sem a kentaurral, sem a kígyóval. A sas a kígyóval való harcában a kereszténységnek a pogánysággal és a bűnnel való harcát fejezi ki; de ennek itt nincs helye, annyival is inkább, mivel, mint említém, itt a mozdulat is ellent mond a harc fogalmának. A kentaur és a sas pedig, még ha harszó helyzetben állának, sem volnának egymásra vonatkoztathatók. Nem is szükség, mert itt a *bárdot tartó kentaur*

magában a bűnnel és a szenvedélyekkel vívott harczot, tehát a kígyó sugallatára Ádám által világra hozott bűnnel következményét tünteti fel. Sőt még világosabb a kentaur, mint a bűnbeesés következményének képe, ha tudjuk, hogy Giotto az assisi Szent-Ferencz-templom altemplomába a *dacz* és *engedlenség* symbolumaként *kentaurt* fest.

Ezzel bemutattuk az összes fönmaradt oszlopfejezeteket; legfőlebb kiegészítésül megemlítem még, hogy Koller is tett közzé négy régi oszlopfejezetet, de ma ezek közül egy sem található, s csakis gyarló ábrázolásukra vagyunk utalva. Az egyiken szép női fejet látunk, melynek diadémja akanthus-levelekből

60. Pillér-töredék.

62. Archivolt.

61. Pillér-töredék.

63. Archivolt.

64. Archivolt.

65. Párkány.

áll, s ezen nyugszik a vállkö. A más háromnál a henger oszlopgyűrűjéből pálma és sásnemű levelek emelkednek ki, s egyiknek abacusán csinos rosetták láthatók. (Koller: Prolog. XVI. 1—4.)

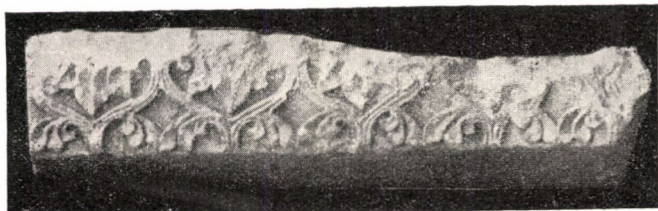
Meglehetős számú *archivolt* és egyenes *párkány*, s kisebb *konsol-töredék*, valamint több *díszes falburkolat* (parapetum) maradt fön, melyek már csak változatos díszítményeiknél fogva is figyelmet érdemelnek. Ezért közlöm itt valamennyit.

60. *Díszített élű pillértöredék*. A letompított élt és két oldalát szívalakú kettős lapos fonadék és pálma-leveleskék díszítik. (60. kép.)

61. *Díszített élű pillér vagy párkány.* Itt a növény motívum, habár alapjában megegyezik az előbbivel, inkább hármás zsinórnak mondható. (61. kép, magassága: 37,5 cm.)

62—65. *Három archivolt és egy párkány.* Átmetszete valamennyinek, némi eltéréssel, egyenlő. A függélyes kép-síkot valamennyinél veseidomú medaillon, a homorút pedig sűrűn egymás mellé helyezett akanthus-levelsor borítja. (Méreteik: 62. számúnak egy-egy med. szélessége 9,5 cm., magassága 8 cm., egyik levéltengely távolsága a másiktól 18—19,5 cm. 62. 63., 64., 65. kép.)

66. *Párkány-töredék.* Itt a hármás lapos inda, váltakozva szembeállított hagyma alakú, de vízszintesen elmetszett medaillonokat alkot, a melynek levéldíszítménye abban tér el az összes töredékek megfelelő motívumától, hogy a levelek ujjai egymást fedik.

66. Párkány töredék.

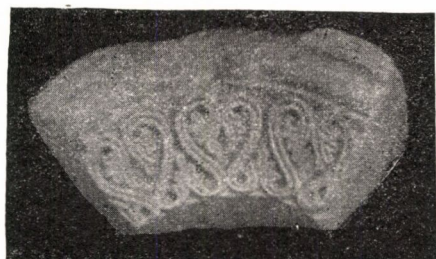
67. Archivolt.

68. Párkány.

69. Párkány.

70. Archivolt.

71. Archivolt.

67—70. *Egyenes és félkörívű párkányzatok.* Itt a szalagok mind szívalakú medaillonokat irnak le, de valamennyien másképen és a pálmalevelek alakja is valamennyin különböző. (67., 68., 69., 70. kép.)

71—75. *Kisebb-nagyobb archivoltok és párkányzatok.* Díszítményeiket *T* alakú díszítménynek nevezhetjük; mert ezeken a hármás indaszalag igen változatos módon mindig ilyen alakú idomot ír le. (A 71-en egyik *T*-nek tengelyétől a másikiig 12 cm. Ennek alsó széle 3,5 cm.-re állt ki a falból s 1 cm.-nyi síma szalagra következik a 12 cm. széles kissé homorú képmező, melyet ismét 6 cm. széles függélyes síma homloklap határol. A 72. sz. párkánykép mezeje 15 cm., melyet egy sor magasabb és egy sor kisebb *T* alakú gyöngyös nyelű levelek fődnek be. Ez utóbbiak függélyes tengelye páronként 12 cm.-re áll egy-

73. Párkány.

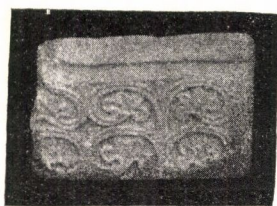
72. Párkány.

74. Párkány.

75. Párkány.

76. Párkány.

77. Képkeret.

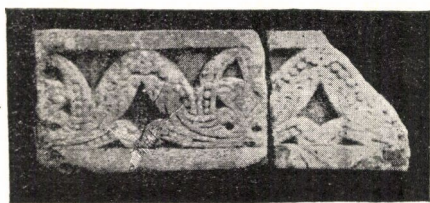
78. Ivhomlokzat.

79. Relief en creux.

81. Párkány.

80. Relief en creux.

82. Párkány.

mástól. Eltér ezektől és az utolsóelőttivel együtt a kőmennyezet stilizációjára emlékeztet. A 73. számú, melynek hármass lapos indaszalagjai a talajból kinöve csekély magasságban befelé visszahajló 3—4 ujjú pálmalevelet bocsátanak ki, melyek közt egy önálló pálmalevél tör fölfelé. A kép-sík 12 cm. széles, egy-egy med. szélessége 14 cm. A töredék hosszúsága 37 cm., vastagsága: 12 cm.) Lényegében egyezik ezzel a 74. és 75. sz. képek díszítménye és mérete is.

76. *Párkánydíszítés.* Itt a talajból kinövő indaszalag két-két pálmalevelet bocsát ki magából a képmező fél magasságában, kettőt pedig a tetején, miáltal négy medaillon keletkezik. Kép-síkja 12·5 cm., e fölött 2 cm. széles síma szalag és 1 cm.-re előszökő 3 cm. homlok. (76. kép.)

77. *Képkeret-töredék.* Magában figyelmet sem érdemel; de mint felsőszélén látható, e töredék a déli lejárati kőképeinek egyik párkányában szolgált, mióta a lejárati kőképek készültek. Felénk fordított oldala ellenben, a melyet a kemény ezement-habarestől nehezen sikerült ennyire megtisztítani, egészen a kőmennyezet díszítményeinek stílusában faragott csigavonalakat, és széles több ujjú pálmaleveleket tüntet fel. Világosan bizonyítja tehát e töredék is, mint a Sámson-relief mögül előkerült pikkelyes földdarab, hogy a déli lejárati szobrászati díszítménye csak akkor készült, mikor a kőmennyezet elpusztult, s ennek, ime, némely díszített követ másik oldalára fordítva új díszítménnyel látták el és a lejárati kőképek párkányául alkalmazták. Magával a képkeretül szolgáló oldallal egyidejű faragványnak, melyet t. i. a kőfaragó elrontván másik oldalára fordított volna, azért nem vehetjük, mert ez a kifejtett oldal is minden részében gondosan ki van dolgozva, tehát nem félben hagyott, hanem korábban ezen az oldalon használt díszítmény. (A kissé homorú 17 cm. széles képsíkot két párhuzamos síma szalag kíséri, melyekkel együtt a képsík szélessége 19 cm. 77. kép.)

78. *Ívhomlokzat töredéke,* talán a ciborium vagy a felső-templomi nagy árkád-korlátokról. Díszítménye az előbbinek maradványaival egyezik. (78. kép.) Ehhez hasonló töredék még van egy, a melynek képmezője csaknem párhuzamos, azaz valamely lapos ív homlokáról való lehet. (Ez utóbbinak hossza 41 cm., s szélesebb vége csak 8 cm.; a képsíkra ebből csak 3·5 cm. esik.) Mintája ugyanaz, mint az előbbié, azért nem közlöm.

79—80. *Két fehér márvány-töredék.* Az első ívszelvények által négy részre oszlott körök sorakoztak egymás mellé a képmező egész szélességében; a köröket síma és egészen lapos szalagok alkotják, a mely t. i. megmaradt a síma lapból a háttérnek kimélyítése után, melyet mozaik töltött volt egykor ki, de ma egészen üres. Ilyen u. n. *relief en creux* a következő darab is, de itt magát a szalagot is a metszett gyöngyös díszítmény fűdi, s itt, úgylátszik, a háttér mozaikja mellett színezett körrajz (contour) is szerepelt. (79., 80. kép.) Az előbbinek nagysága 24×18 cm.

81. *Ajtóv párkányzata,* melynek díszítményét a legújabb restaurációnál a déli kapu fölé alkalmazták. Visszahajlott hegyű akanthus-levelek sorozata ez; bizonyosan a ciboriummal egykorú, s aligha nem annak része volt. (A levél szélessége és magassága: 12·5 cm., a kép-sík szélessége 14·5 cm. 81. kép.)

Az itt következő töredékeket mind kettős vagy hármass szalagból font különféle alakú, s különféle-kép kitöltött medaillonok díszítik.

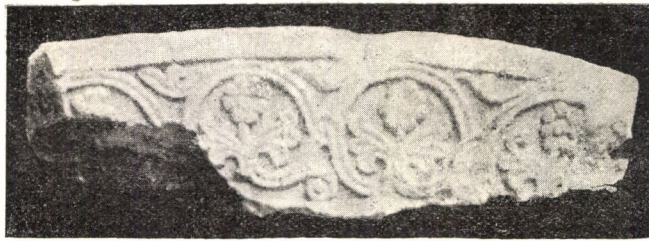
82. *Párkány-töredék.* A köralakú medaillon belsején két pálmalevél közt mintegy fészekben ül visszahajolva a harmadik. (82. kép.)

83. *Ívhomlokzat-töredék.* A kettős szalag-medaillonban bogyós gyümölcs is emelkedik. (Az egész 50×16 cm. nagyságú töredéken a kép-sík, mint a többi ilyen párkányoknál, 12 cm., a medaillonok tengelytávolsága: 12·5 cm.)

84. *Párkánydarab,* melyen a pálmalevél az inda alatt kívülről bújik át a köralakú medaillonba. (Egyik levélesúctól a másikig: 14 cm.; de ettől a harmadikig már vagy 12·5 cm. Képsíkja: 10 cm., a mely fölött 1 cm. széles síma szalag fut végig. Az egész 40×13 cm. 84. kép.) Hasonlít ehhez

85. *Párkány-töredék,* melynek medaillonjaiban a palmetták függélyesen állnak. (85. kép.)

86. *Ívhomlokzat-töredék,* melyen két hármass indaszalag, mint a következő legtöbb darabon egymásba fonódva, minden összekapcsolódás után köralakú medaillonná tágul, s a köröket mindenütt kaes, a medaillonokat pedig több ujjú hármass pálmalevél tölti be. (Az első med. függélyes tengelye a

83. Ivhomlokzat.

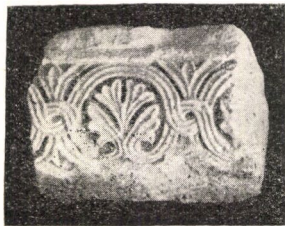
84. Párkány.

85. Párkány.

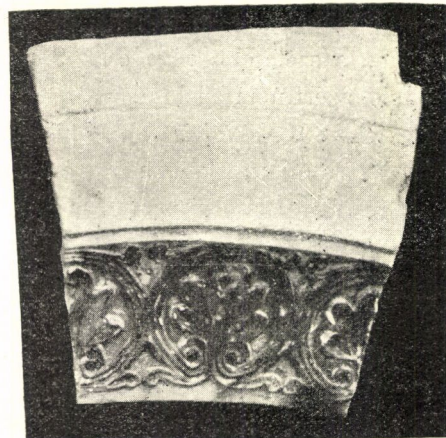
86. Ivhomlokzat.

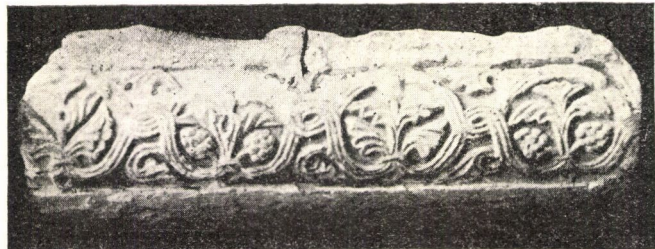
87. Fárkány.

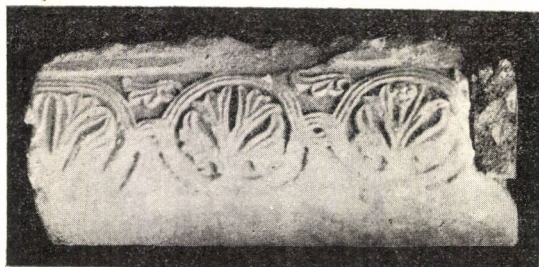
88. Párkány.

89. Ivhomlokzat.

90. Párkány.

91. Párkány.

92. Párkány.

másodikétől 15 cm., ez a harmadikétől 16·5 cm.-re van. Az egész kő: 16 × 16 cm.); anyaga, mint ezeké, általában puha fehér mészkő, festetlen. (86. kép.)

87—91. Ez az öt darab *negyedhengeres párkány-darab* mindmegannyi változata az előbbi motívumnak. (A kép-sík szélessége valamennyinél: 11—12 cm. 87—91 képek.)

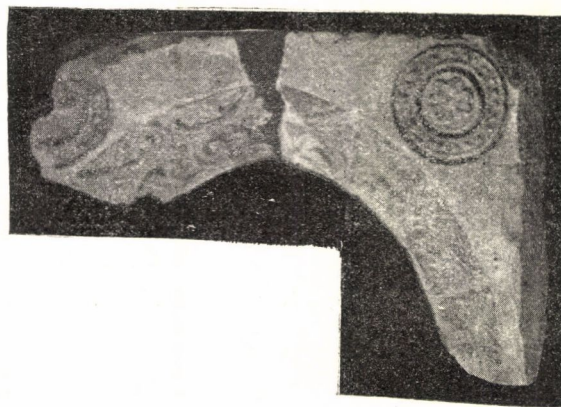
93. Párkány.

94. Fülke-homlokzat.

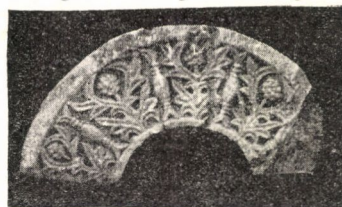
95. Kettős fülke béléte.

96. Fülke-bélet.

97. Fülke-homlokzat.

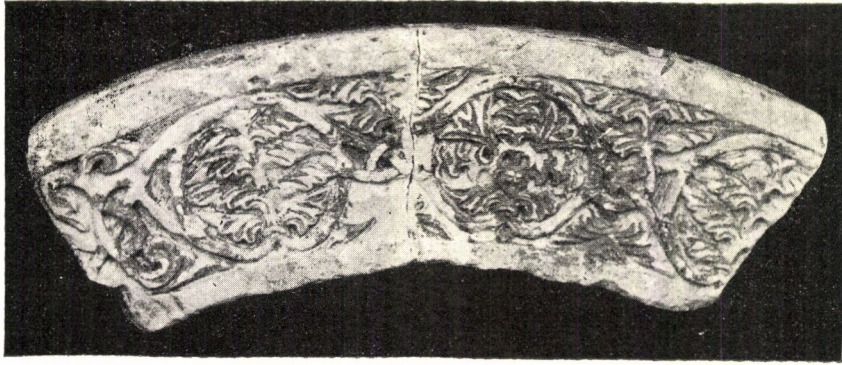
98. Fülke-homlokzat.

99. Párkány.

92. 63. *Pillérlapok*. Ezeken van a széles lapos indaszalagnak legszebb alakja. A medaillonok külső átmérője: 16 cm., az első 52 × 23 cm. 92—93. kép.)

94—97. *Félköríves fülkék keretei*. A két első s az utolsónál a fülkék feneke is megvan, melyre,

100. Ajtó-ív homlokzata.

105. Zárókő.

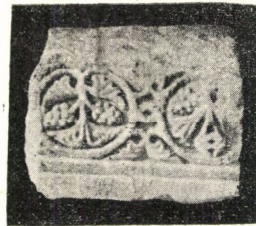
101. Ajtó-ív zárókő töredékei.

102. Ivhomlokzat.

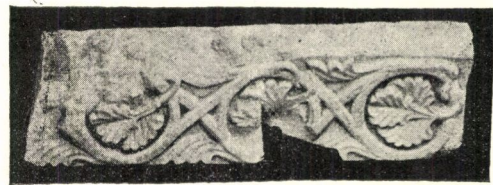
103. Ivhomlokzat.

104. Párkány.

106. Oszlop törzs.

108. Párkány.

107. Párkány.

109. Párkány.

úgy látszik, külön illesztették rá a relief-táblát, vagy freskó díszítette. A 94., 95. és 97. sz.-nak béliet díszítménye az ismert különféle alakú hármás indaszalag és pálmalevelek, a 96-dik, mely mellett két gyöngyös rozetta is van, ezektől elütő. A 95-ik, melynek keskeny oldalán is egy kis fülke van, alighanem oltárpad volt az oltárasztalon. (94., 94b., 95., 95a., 96., 96a., 97., 97a. kép.)

98. *Domború kőkép fülke-béllete.* Az egész félkörivet hat szalaggal átszorított levélszár öt mezőre osztja, s mindeniket szeszélyes alakú, bogyós palmetta tölti be. (A félkör átmérője 21 cm., a kép-sík magassága 12 cm. 98. kép.)

110. Pillérlap töredékei.

99. *Gyámkő valamely pillérfejezet abacusáról.* Több is maradt ilyen kisebb-nagyobb töredék számos változatban, melyeknél a medaillont mindenütt 3—7—9. ujjú palmetta tölti be. (99. kép.)

100—112. *Ívhomlokzatok és párkányzatok.* Ezek mind faaghajlításából keletkezett díszítmények, s így az előbbiektől e közös vonásban eltérnek. A 100. sz. a bonyodalmas fonású medaillonai közül a két szélsőt fenyőfagalyakra emlékeztető pálmalevelek töltik be, a középsőnek díszítménye hasonlít ahhoz a rozettához, mely a kőmennyezet homlokán állhatott (25. kép). A kép-sík szélessége 14 cm. A 101. valamely homlokív töredékei, de több rész hiányzik, s ezért nem illenek össze. A henger idomú faág, fonása

111. Ajtó-díszítmény.

semmi szabályszerűséget sem mutat. A 102. sz. és 103. szintén az előbbieik motívumaiból áll, de az utóbbin már bogyós gyümölcsöt is látunk, mint a következő 104. sz. darabon. A 100. és 103.-nak kép-sík szélessége egyforma: 14 cm., de a díszítményre nézve jelentékenyen különböznek egymástól. A kép-sík fölötti szalag 4 cm. széles, az alsó 3·5 cm. A töredék alsó széle 35 cm., a felső 47 cm. hosszú, felső homlokszalagja 4 cm., az alsó 3·5 cm. Az aranyozás nyomait a vörös festék mutatja. A 104. sz. félhenger párkányon minden medaillonban bogyó és pálmalevél, de különböző elrendezésű díszítmény látható. 107. *Ívhomlokzat záróköve.* Nem tudni, hogy ez az egyenes szár, mely gépies arányossággal ötpár lehajló

pálmalevelet bocsát ki, ismétlődött-e vagy nem? A kép-sík szélessége: 25 cm., a kő maga fönn 13 cm., alól 12·5 cm., egész magassága 28 cm. A 106. sz. képet külföldi analogiája miatt közlöm. 107—8. Két, talán együvé tartozó, az előbbieknél hanyagabb faragású *párkány töredéke*, melyeknek medaillonjait egymást fedő 3—3 levél díszíti. Kép-sík: 10 cm.; a medaillon-tengelyek távolsága egymástól 15—16 cm. 109. *Pillérlap kezdőrésze*, melyet csinos díszítménye és gondos faragása a jobb művek közé sorol. Épen ellentéte ennek a 110. sz. *Pillértörzs-díszítés*, mely feltűnő hanyagul faragott, s rongált lapnak két, össze nem illő töredéke. Az első darab hossza 37 cm., szélessége 17 cm., kép-síkja 17 cm., egyik indakeresztvezéstől a másikig: 16 cm. A 111. sz. alighanem ajtó fölött elöszökő falnak alsó díszített lapja. A képmező: 18 cm. A töredék: 51 × 34 cm. 112. Az előbbihez hasonló díszítmények újabb alakításai. A két töredék nagysága 43 × 35 cm. és 43 × 38 cm. (100—112. kép.)

113. 114. *Sakktábla-díszítményű párkány és fülkebéllet*. Többször jó elő, kisebb-nagyobb konso-
lokon is. (Az előbbi 52 × 15 cm., az utóbbin a kép-sík 14 cm., a símaszalagokkal együtt 16 cm. 113—114. kép.)

115. 116. *Félköríves fülkék bélélei*. Az elsőnek belső képmezője félhenger tag, a külső pedig homorú. Mind a kettőt kettős szalagból hajlított szívalakú medaillonok és ezekben pálmák és bogycsok sora díszíti. A másodiknak függélyes képsíkját váltakozva, egymásmellé rakott három ujjú, három szögalakú levelek fődik, mint a kőmennyezet-boltozat bordáinak oldalait; a felső kissé homorú szalagon pedig kettős szalag különböző fonadéka és három ujjú palmetták láthatók. Anyaga, vörösre festett puha fehér mészkő. (115., 116. képek.)

117—126. *Tizenkét mellvéd vagy korlátfal kassetta táblája (parapetum)* következik itt, a melyeknek négyyszögű képmezőjét betöltő díszítménye egy középre állított és mesterségesen jobbra-balra hajlított, s össze-vissza font fának ábrázolásából indul ki. (117—120. kép.) A 118. sz. töredéken a fa tetején bogycsok gyümöles is látható. A 121. sz. az ismert Krisztus-monogramot tünteti fel, melyen a levelek szárát egész tövig gyöngysor fedi; különben kereszt alakot ír le a fa a 119. sz. lapon is. Valamely nagyobb felületet fődött a 123. sz. terjedelmesebb lap, melyen kígyó módjára haladó lapos indák és palmetták symmetria nélkül foglalják el a teret s nem fonódnak egymásba, mint a 124. sz. kisebb töredéken. A 125. sz. igen töredékes lapon a kettős indaszárak mint lándzsanyelek derékszög alatt keresztelhetők egymást. Végre a 126. sz. valamely pillér oldalát fődthette. A kettős párhuzamos képmezőt az ismert kettős szalag és palmettás csinos fonódásai töltik be.

(Méreteik: átlag 36 × 32 cm. A 125. sz. 42 × 22 cm. A 126. sz. 37 × 29 cm.).

B) *A hajdani kőmennyezet restaurációja és a maradványok kora*. A fönmaradt nagyszámú töredék, főképp pedig a lebontott lépcsők alól előkerült kőmennyezetnek részben ép alapfalai arra bátorítottak, hogy ezeken az alapfalakon megkísértssem felépíteni az egész mennyezetet. L. I—IV. kép).

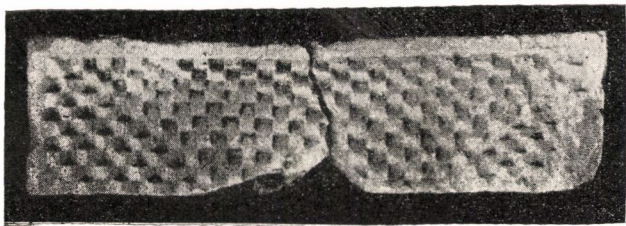
Kísérletemben a következőleg jártam el:

Mindenekelőtt meg kellett állapítanom az egykori mennyezet padló magasságát. Ez a romok pillérlábairól a fényképen is látható. (L. 1. kép). Sőt mivel Schmidt-et az u. n. népoltár felállítására épen e romok felfedezése birta, ezek alapvonalát megtartotta népoltára alapvonalául is, miáltal a hajdani kőmennyezet padlója a mai népoltár padlójában megújult. Ennek alapján vittem a kőmennyezet alapját a néphajó padlójától hét lépcső (à 14 cm), összesen 98 cm magasra.

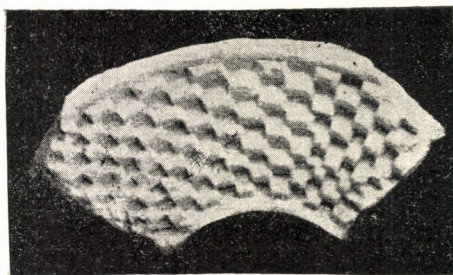
Az összes pillérek basisát adva találtam a romokban: 30 cm. Erre a pillér, illetve oszloptörzsek magasságát kellett megállapítanom: de ez nagy nehézségekkel járt, s minden kétséget kizáró biztossággal — azt hiszem — nehezen is lesz valaha megállapítható. A lépcsők elbontásakor helyén állott éjszakeleti féloszlopos pillér, mely a boltozatbordának volt alapja 54 cm magasságban megszakad, a háta mögötti fal, mint a 1. sz. képen is kivehető egyenesen siet még jókora magasságra fel, de ez még sem zárja ki, hogy mindjárt erre az 54 cm magas pillérre következett a 29 cm magas pillérfejezet. (L. 14., 14a, b, c, képek). Mindamellett a többi lapos pillér fennálló részei, valamint a basis alapvonalától 113 cm magasán álló vízszintes konsolpárkány, mely a keleti falból kiáll, lehetetlenné teszik ilyen, más tekintetek miatt is rendkívül alacsony (54 cm) pillérek felvételét. Hogy azonban e pillérekkel nem igen mehetünk fölfelé tetszésszerinti, pld. a félhenger oszlopos pillérekkel arányos magasságra, mint látni

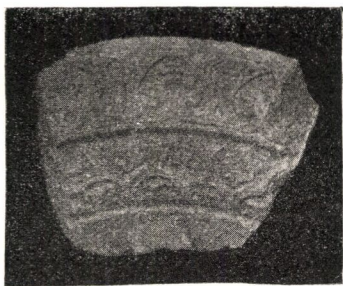
112. Ivhomlokzat.

113. Párkány.

114. Fülke homlokzata.

115. Fülke béléte.

117. Parapetum.

116. Fülke béléte.

118. Parapetum.

119. Parapetum.

120. Parapetum.

fogjuk, számos akadály tiltja. Maradt azonban, mint a maradványok leírásában láttuk, két 96 cm magas henger oszloptörzs — (23., 24. kép), mely mint említém, minden valószínűség szerint a kőmennyezet bejáratát díszítette. Ezt fogadtam el tehát az összes pillérek magassága gyanánt, annyival inkább, mivel

121. Parapetum.

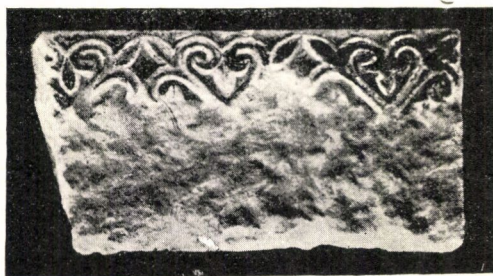
122. Parapetum.

123. Parapetum.

124. Parapetum.

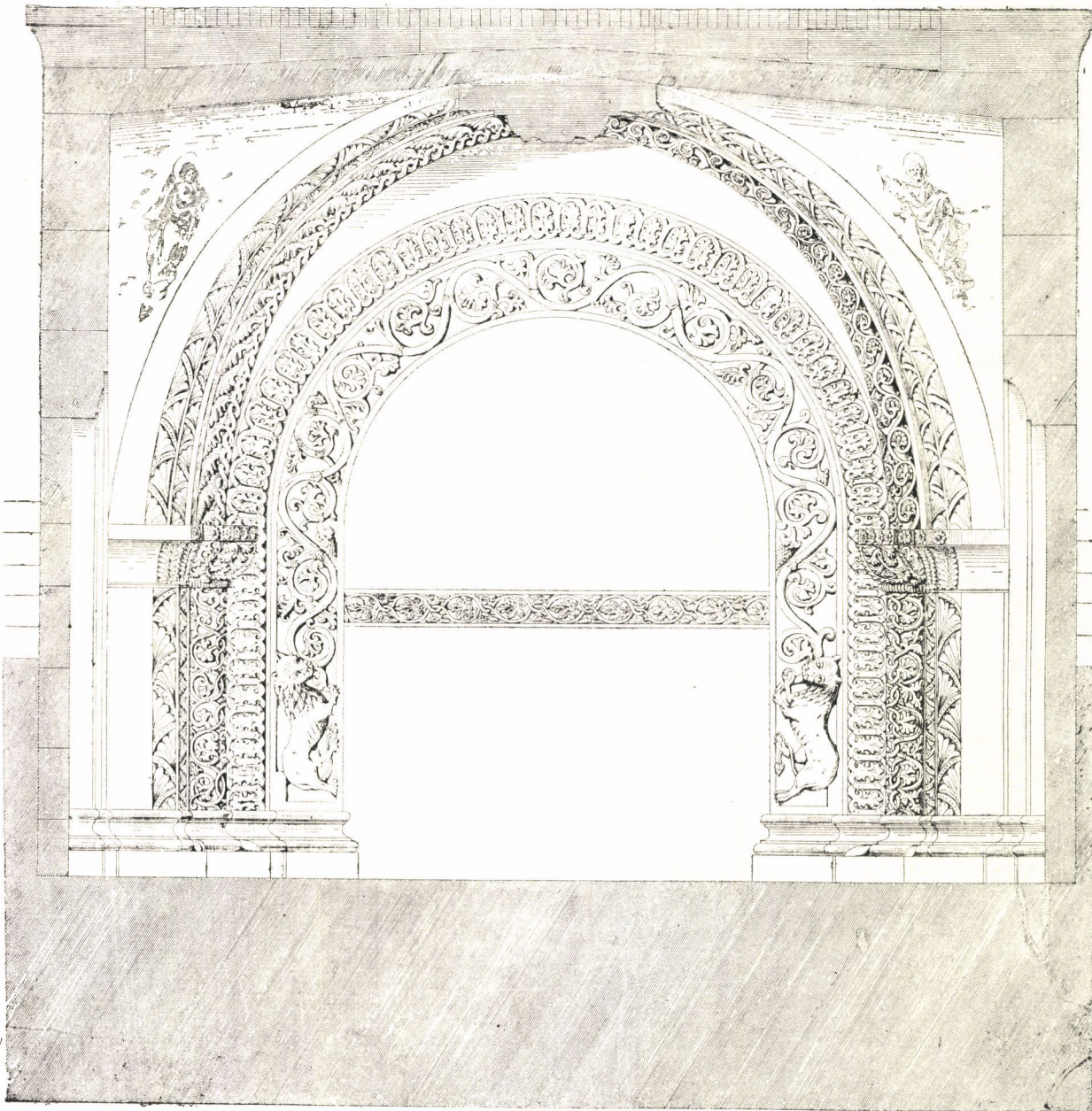
125. Parapetum.

126. Pillér-lap.

ez az a magasság, mely a néphajó és felső templom közti magasságkülönbséghez és a mint alább kifejtém, az egykori püspöki oltár elhelyezéséhez is aránylag legjobban illik. Az oszlop-, illetőleg pillérfejezetek magasságát megadja ama szép fejezet (14. kép), mely méreteinél és díszítményei valamint alakjánál fogva annyira ráillik a romok közt helyén maradt éjszak-keleti félhengeroszlopos pillérre, hogy

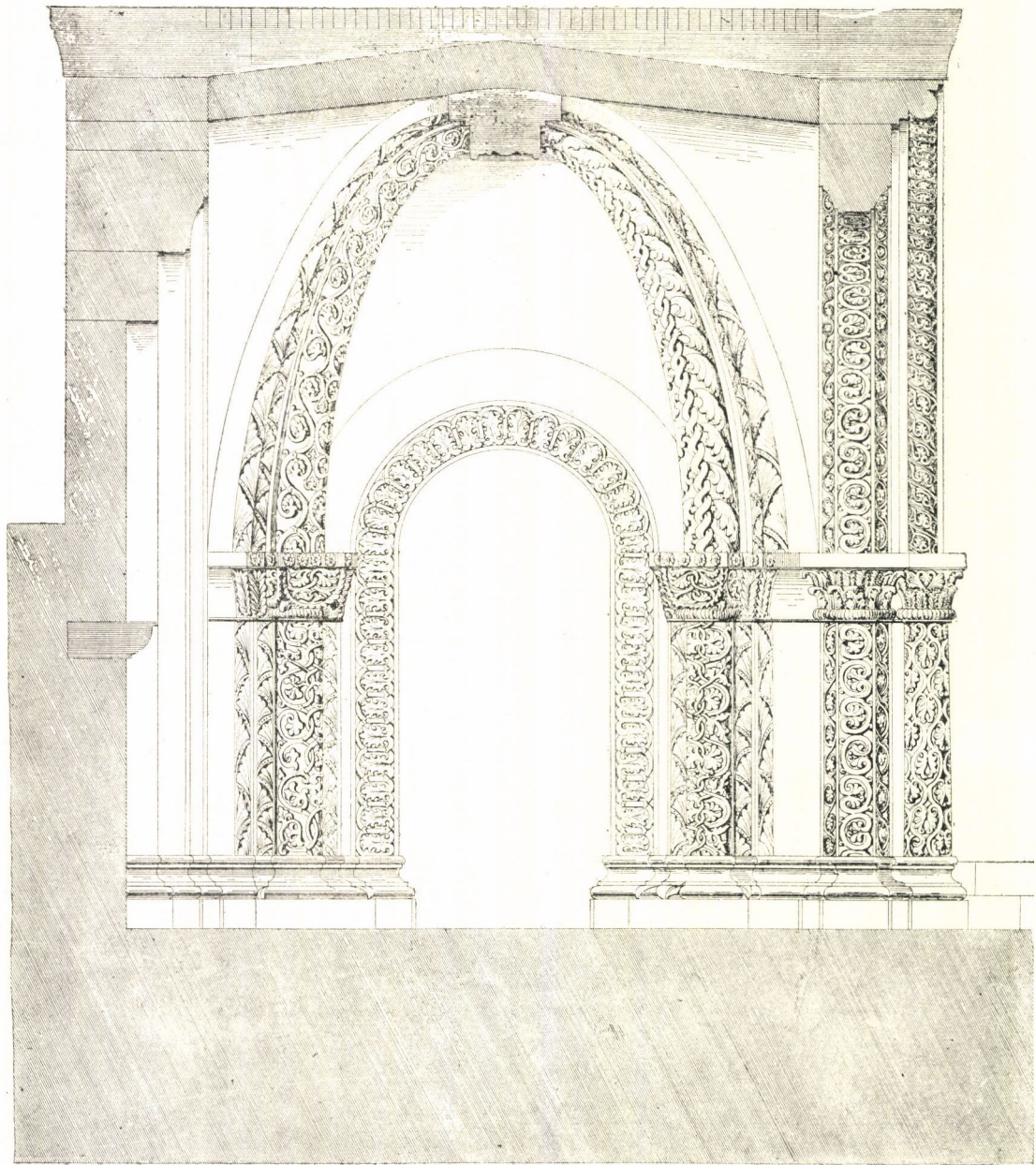
idetartozása iránt nem kételkedhetünk. A boltozat gerinczmagasságának vagyis a boltozat körsugarának megállapítását lehetővé tette a fönmaradt boltozati zárókő (15. kép), legfőképp pedig az a néhány borda-gerinczmaradvány, melyet gondosan egymás mellé összerakva 143 cm sugárnak megfelelő ív szelvényét kaptam, a mely épen összevág az alaprajz két ferdén szembe fekvő félhenger-oszlopos pilléreinek a

I. A kőszator hosszmetsete. (Restauratio.)

középponttól való távolságával. E töredékek összerakása megbizonyította továbbá, hogy a mennyezetet szabályos félkör alaku és nem lapos ívű boltozat fedte. Különben is nehéz volna ez utóbbit a román izlés korabeli építménynél feltenni, mert mást, mint szabályos félkörű ívet nem alkalmaztak. Az így nyert ív az ismeretes zárókő vastagságával megadta az egész mennyezet magasságát, mert erre még legfőlebb csak a 28 cm. széles párkány tehető, s a kőmennyezet máris 180 cm-rel mulja fölül sanctuarium padlóját, mely a néphajónál csak 266 cm-rel magasabb. A kőszator ekkora kiemelkedése tehát első

tekintetre lehetetlennek látszik, mert hogy a főoltár mindenesetre a sanctuarium elején állott és semmi-
 esetre sem nélkülözte a maga külön díszes ciboriumát, mely a néphajóból esetleg kiemelkedő kőmennyezet
 mögé nem rejtőzhetett. Lehetetlen ezt föltennünk, mert a papnak az oltáron át nézve kellett a misét
 mondania, s a népnek a hajóból látnia kellett a miséző papot. Tudjuk ugyanis, hogy a kenyér s bor

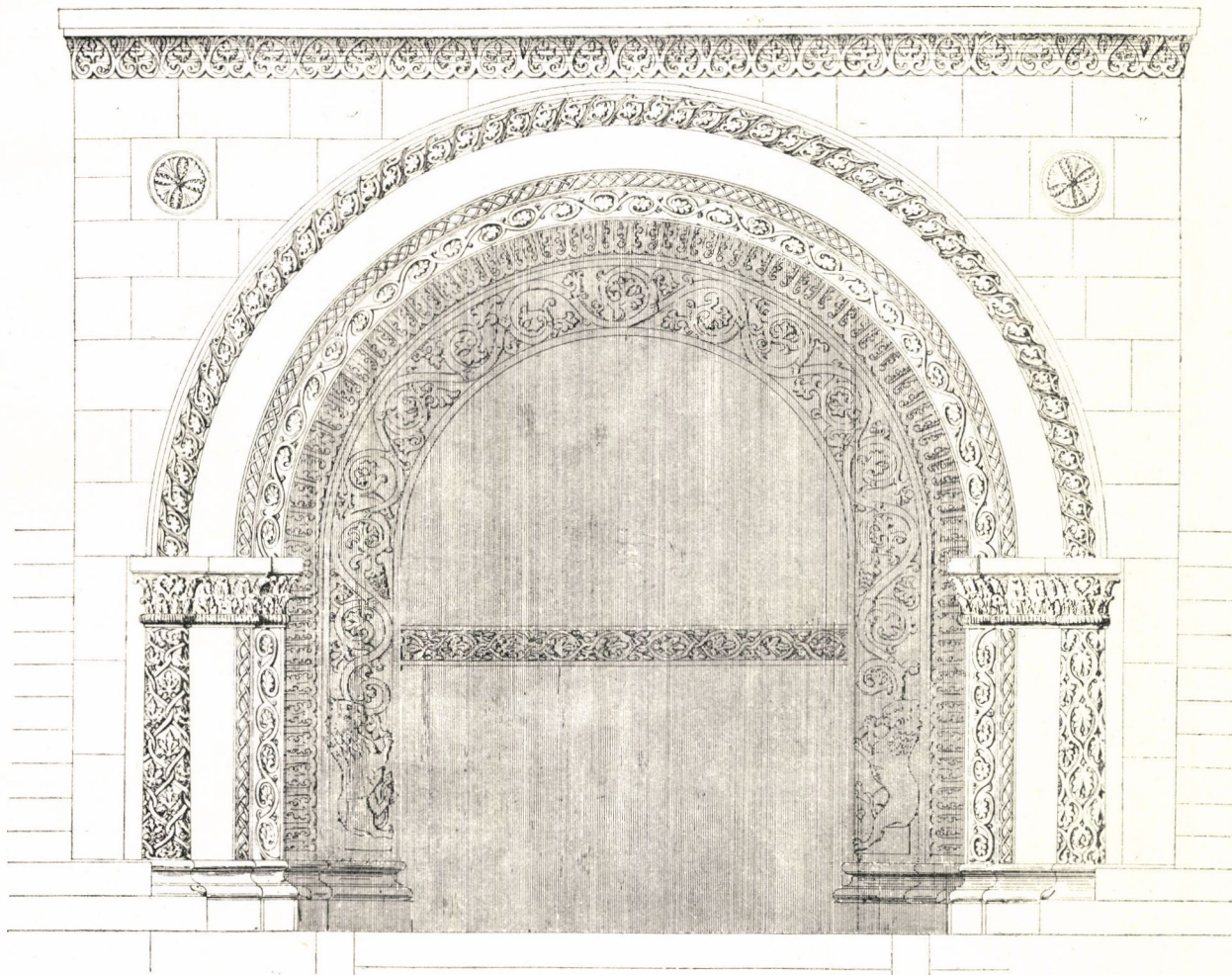
II. A kósátor-keresztmetszete. (Restauratio.)

átváltozása alatt az oltár függönyök előhúzása által a papot elfődték a nép elől, mely szokás e korban a
 ritusnak nem mellőzhető része volt.

Mivel tehát az iránt nem forog fenn semmi kétség, hogy a püspöki oltárnak saját ciboriuma volt,
 az a nehéz kérdés támad, hogy függött össze, minő viszonyban volt egymással ez a két, romjaiban
 előttünk álló alsó kósátor és a felső templom elején állott püspöki oltár ciboriuma? Mint láttuk, még

ha a lehető legalacsonyabbra vesszük s egészen lapos tetővel szerkesztjük is a sanctuarium falához támasztott alsó kőmennyezetet, ez az ő 180 cm kiemelkedésével, ha nem is fedné el lépcsők által magasra helyezve képzelt püspöki oltárasztalt, annyi áll, hogy innen nézve az alsó kőmennyezet négyszögletű lapos teteje türhetetlen hatást tett volna; főképen, mivel e négyszögletű lapos tetőre sem szobor, sem bármi csekély magasságu kúp- vagy gúlaalaku fedél nem volt állítható, ha csak a főoltárnál miséző papot a néphajóbeli hívek elöl nem akarták végkép elfödni.

Ilyen körülmények között csak egy szerkezet képzelhető a két, mondjuk alsó és felső ciborium közt, az t. i., hogy a püspöki oltár asztala baldachinjával együtt magán ezen az alsó különben is igen

III. A kösátor homlokzata. (Restauratio.)

erős tömör szerkezetű kőmennyezetet állt, a mely ily módon, mint említém, nem külön oltársátor-nak, hanem vagy valamely szent ereklyének díszes nyughelyéül, vagy keresztelő kápolnáknak épült.

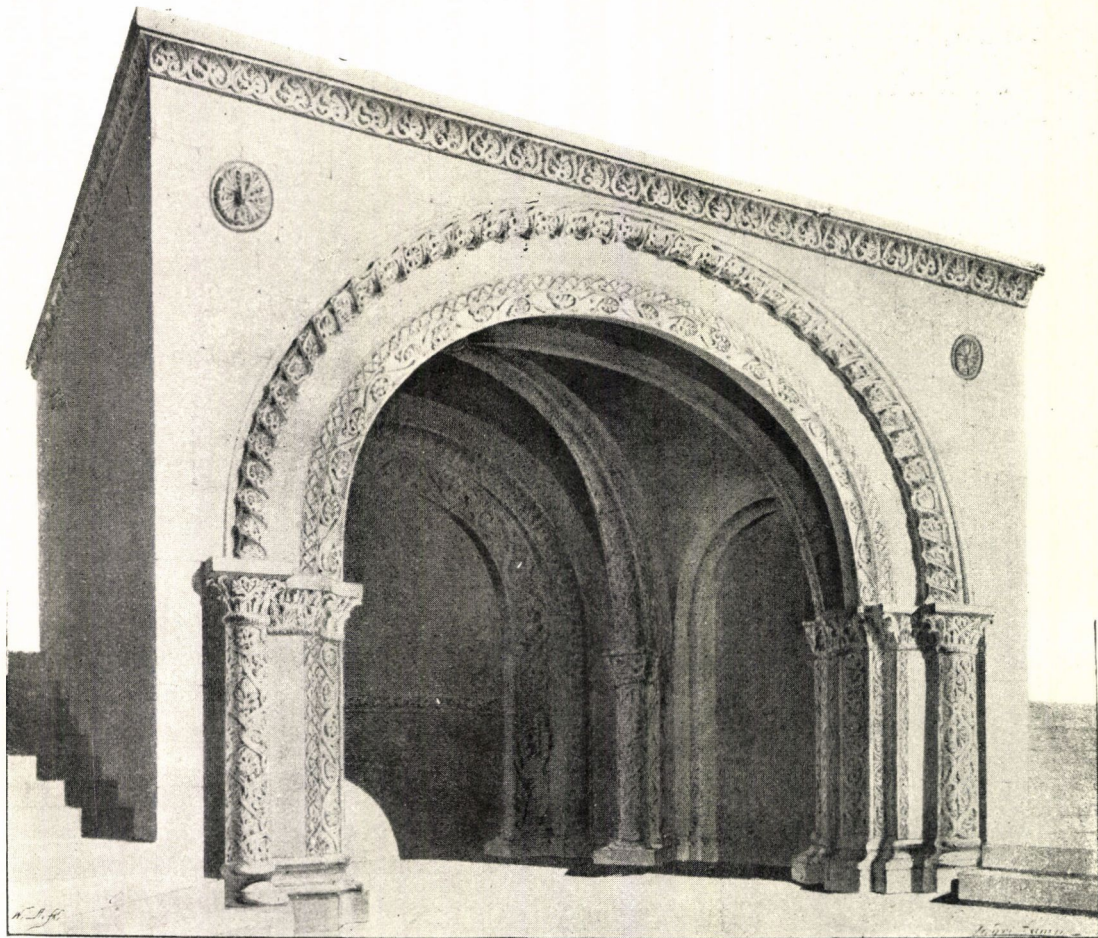
A romok ilyenképeni restaurációját több ok támogatja:

1. Bizonyos, hogy maga ez a kőmennyezet nem lehetett a templomnak egyetlen és főciboriuma. Nem engedi meg e föltevést annak helye, de nem engedi, mint említém, az akkori ritualis szokás sem.

2. Ez a ciborium kizáróan az u. nev. *népollár ciboriumának* sem készülhetett, sőt nem is *ciboriumnak* készült, mivel három tömör fal által körülzárt és erősen boltozott fülke, mely világosságot csak előlről kapott, holott valamennyi létező vagy papiron restaurált ciborium (l. R. de Fleury: La Messe) mind sátorszerű alkotmány, s egy sincs, melynek ilyen fölös tömörségü, teljesen körülzárt falai volnának, nem is lehetett ilyen a dolog természeténél fogva, mert az oltárt csak azért tették

könnyű, legtöbbször 2—4 oszlopon nyugvó sátor alá, hogy miseközben az átváltozásnál a papot függönyvel el lehessen fődni a nép szemei elől; erre a célra pedig külön ilyen nehéz, sötét kőházat építeni egyáltalán céltalan volt volna.

3. Annál általánosabb szokás a katakombákból kiemelkedett kereszténységben még jóval a X. százéven innen is, hogy minden templomnak főoltára alatt egy-egy szentnek tetemeit, vagy annak valamely részét találjuk eltemetve. Ismeretes, hogy az oltárkönek mindig, ma is ilyen szent ereklyét kell magában foglalnia. Olaszországban, jelesen pedig Róma bizánci és román izlésű bazilikái közül a legtöbbször a főoltár alatt külön *confessió* van; de arra nincs eset, hogy a különben is csekély kiemelkedésű presbyteriumok elé, ennek a néphajóból kiemelkedő falához *külön ciboriumos oltárt* emeltek volna.

IV. A kőszator átnézeti képe. (Restauratio.)

Ezt a falat sehol sem fedik el oltárral, hanem vagy ablakot vágnak rá, melyen át, a főoltár alá temetett szentnek koporsóját láthatjuk, vagy az egész altemplom nyer innen világosságot, vagy a mi leggyakoribb: innen a néphajóból, többnyire két karként fölhaladó lépcső között, külön lépcső vezet le a főoltár alatti *confessióba*. Ilyent találunk a S. Maria in Aracoeli-templomban, hol a legenda szerint Szent Helena csontjai nyugszanak, S. Giorgio in Velabro-templomban stb. A S. Giovanni in Laterano 1390-iki főoltára alatt Szt. Péter és Szt. Pál fejei és Péter oltárasztala látható; a S. Prassede *confessiójában* régi sarkophagokban jobbról Szt. Praxedis és Prudentia, balfelől martirok teste nyugszanak; a S. Lorenzo fuori le mura-templomnak későbbi, Honorius-féle részében, a ciborium alatt szintén kis terjedelmű kripta van, melybe a ciborium előtt vezet a lejárás.

A velencei Márkus-templomban, melynek kriptáját már a X. százév végén alapították, a martyrium,

a kripta kellő közepén áll körülzárva; minek következtében a főoltár a presbyterium megfelelő helyén, azaz közepén áll épen fölötte.

Az anconai dóm kriptája közel egykorú a Márkus-templomával a XI. százév elejéről, terjedelme kisebb, de stílusa ahhoz hasonló, derékszögű négyszög az alaprajza, s keletről félkörű tribuna határolja, elől két szárnya, melyben a lépcsők vezetnek le. (R. Fleury, II. CXL.)

Egészen ehhez hasonló a Florenz melletti San Miniato-i, 1013-ban alapított kripta. Ezt részben antik maradványokból Hildebrand püspök II. Henrik császár és neje Kunigunda segítségével építtette. Azért itt találjuk a templom szent patronusainak tetemeit a templomba bemenettől balra, a confessio közepén. A kripta elfoglalja a templom egész szélességét a mellékhajókkal együtt. Ide is külön lépcsőn jutunk le, mint a veronai szt. Zeno és a milánói szt. Ambrosius templomába.

Legközelebb álló analogia a római S. Clement templomban felfedezett hajdani ciborium, mely alatt szintén négy erős fallal körülvevett confessio állott s e fölött az oltár. (L. R. de Fleury, La Messe II. CXI. Tábl.)

Arra, hogy a felső templomba vezető kétkaru lépcső között a felső templomi főoltár előtt baptisterium volt, két nevezetes példát hozhatunk fel. Egyik a toscanellai szt. Péter-templom, melynek kriptája 1093-ból ered. *Két lépcsőzet vezet le ide, melyek között baptisterium áll.* A templom már a IX. százévben létezett, de a XI. százévben, (1093) mikorról főoltár-ciboriuma keltezve van, újból építették. (R. de Fleury id. m. II. k. 134. l.)

A másik a veronai S. Stephano-templom, melynek kriptája a presbyt. és a kereszthajó alatt jelentékenyen kiemelkedik.

A mint R. de Fleury mondja: *«Szokás szerint» itt az oltárral szemben a két széles lépcső közt baptisterium van.* (Id. m. CXXXV. t.)

A pécsi templomban sohasem vezetett lejárás a főhajóból az altemplomba, mert erre a mellékhajók két díszes lépcsőzete szolgált és szolgál ma is; de az is lehetetlen, hogy a főoltár és ciborium belébb, kelet felé, mondjuk épen a tribuna előtt állott, a mint Schmidt ezt először tervezte, s a mint az épen említett veronai templomban látjuk. Ez utóbbi esetet azért nem vehetjük valószínűnek, mert ez esetben a felső templom, a 266 cm-rel mélyebben fekvő néphajóból nézve, kelet felé olyan hosszú (35 méter), hogy ha ide pl. 20 méter távolra állították volna a főoltárt, ez, még a romjaiban fennmaradt kőmennyezet kiemelkedése nélkül sem volt volna látható. Míg Veronában ez az eset nem fordult elő, mivel ott a tribuna és a püspöki oltár olyan magasan állanak, hogy az egész templomot uralják.

4. E kőmennyezet túlságos tömörségét sem magyarázhatjuk meg másként, mintha fölteszszük, hogy *az a közvellenül fölötte emelkedő főoltárasztal és annak négy oszlopos ciboriuma hordozására készült.* Így a lépcsőközi kőmennyezet nem fődte el a felső oltárasztalt és a miséző papot.

5. E tömör kőmennyezetnek 180 cm-nyi kiemelkedése a felső templom padlója fölé is első tekintetre azért elfogadhatatlan, mivel ez a föléje képzelt főoltárt és ennek ciboriumát túlságos magasra emelné; arra pedig nem vagyunk feljogosítva, hogy akár az egész presbyterium padlóját, akár pedig az u. n. *via episcopalis*, vagyis a tribunától a főciborium alá vezető utat magasabbnak vegyük, mint a mai (266 cm. a néphajótól számítva). Azonban, mint a rajz mutatja, e nehézség csak látszólagos, mert a kőmennyezet keleti falát nem volt szükség épen olyan magasra emelni, mint a nyugotit. Ugyanis a főoltár ciboriumát egyenlő oldalú négyszögnek kellett vennünk, a két keleti hengeroszlop már nem a kőmennyezet két keleti pillére fölé, hanem attól kelet felé magára a presbyterium falára esik, másfelől pedig a kőmennyezet belsejének keleti falát alkotó két szélső pillér, mely a párducson pillérektől (5. kép) jobbra, balra következik, nem ír le olyan magas ívet, mint a nyugati kapu ívezet, vagy a boltozat gerincze, úgy, hogy az egész kőmennyezet keleti falának kiemelkedése 180 cm-ről redukálódik legalább is 150 cm-re. Nyerünk tehát ilyképen a *via episcopalis*nak nyugati végén néhány lépcsőnyi emelkedést, melynek két oldalát díszes arkadocskák díszítették, s a mely a főoltárasztal és ennek két lépcsőfokú térdeplője alatt domborodó boltív fölött és attól kelet felé elegendő széles és mély plateau-t is engedett arra, hogy a püspök kellő segédlettel végezhesse az isteni szolgálatot.

6. Nem mellőzhető nehézség a ciborium födelének alakjára nézve az a kis pikkelyes kötöredék

18. kép) sem, a mely csakis valamely ciborium födele lehet és a mely viszont gúlaalakú vagy ennek lapjaiból alakított ciboriumfödelet állít elénk; a mi vízszintes párkánnyal koszorúzott kőmennyezetünkön pedig ennek semmi nyoma sincs. Erről a kőfedél darabról és több más, csaknem ilyen bizonyossággal ciborium-résznek vehető töredékről (pl. a különböző esavaroszlopu ívek (21. kép) és több ívhomlokzat díszítményről, a melyek még kevésbé alkalmazhatók a mi kőmennyezetünkre, azt kell hinnünk, hogy mind az egykori *főoltár ciboriumának* részei. Sőt épen e nagyszámú és sem az ámbók, sem a presbyteriumot a mellékhajóktól elválasztó korlát alkatrészeinek nem vehető maradványok erősítik meg azt a különben is bizonyos föltevésünket, hogy a *főoltár fölött külön, négy hengeres oszlopon nyugvó, szellős födelű ciborium emelkedett.*

7. Végre e kis töredék azért sem okozhat nehézséget arra nézve, hogy a főoltár ciboriuma épen e kőmennyezetten állott, mivel ha ennek két nyugati sarkát letompítva képzeljük, az így előálló háromszögű terecskét földhette ilyen pikkelyes födelrész, melyből szabadon emelkedtek ki a ciborium karsú oszlopai.

Ezek az okok birtak arra, hogy e nagybecsű töredékeket megkisértsem összefüggésbe hozni egymással és a templom megfelelő részeivel.

Mínthogy azonban e darabok közt számos kisebb-nagyobb íves arkádrészlet, főképen sok parapetum van, a melyek miatt a díszítmények motivumai, mind azok rajza és kidolgozása, a kövek anyaga és festése az aranyozás és elpusztulás nyomaira nézve, vagy egészen megegyeznek a mi kőmennyezetünk részének vehető darabokkal, bizonyosan állíthatjuk, hogy ezzel egy időben igen diszes ámbók is állottak fenn, továbbá, hogy a presbyteriumot a mellékhajóktól olyan szerkezetű arkádívek választották el, a minőket Schmidt restaurator épített a mai templomba; csakhogy a míg ő a márványoszlopos ívek alapjául szolgáló mellvédfalakat a presbyterium felől szintén drága márvány koczka-béletekkel díszítette, addig a hajdani mellvédfalak megfelelő helyén azok a szép ornamentumok állhattak, a melyeket 117—122. képeink tüntetnek fel.

Nem nélkülözötte azonban a pécsi székesegyház a márványdíszítményeket sem, habár egészben véve feltűnő csekély számú ilyen töredék maradt ránk. Jellemző azonban e kevés is először anyagára nézve t. i. néhány kisebb darab (30., 79., 80. kép) karrarai fehér, a többi (29., 40., 41., 46., 51. képek) szürke márvány; másodsor a kidolgozásra nézve, a mennyiben három darab (a két karrarai márványtöredék 79., 80. kép) és a M. N. Muzeumban levő Izsák áldása (Arch. Ért. 1895. 346. l.) u. n. *relief en creux*-művek, vagyis a díszítmény, illetőleg emberalak körvonalai a kimélyített és bizonyosan üvegmozaikkal kitöltött háttérből emelkedett ki, a mi olasz eredetre vall.

Visszatekintve már most az itt közzétett és az Arch. Ért. 1895—6. évfolyamaiban leírt körülbelül kétszázharmincz darab különféle figurális és ornamentális plasztikai maradványon, a motivumoknak stilizálása, kidolgozása, sőt a figurális maradványoknak plasztikai alakítására nézve is, akkora változatoságot, különféleséget, és azok mesterei, sőt létrejöttük idejére nézve akkora zürzavart találunk, hogy itt a kormeghatározásban csak a leggondosabb stilkritika adhatja kezünkbe az Ariadne fonalát. A stilkritika mellett azonban fontos itt még a darabok *előfordulási helyének ismerete* is, azért ezt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, s habár erre nézve fájdalom nem áll rendelkezésünkre minden egyes darab lelőhelyének tüzetes és hiteles leírása, azt, amit a bontás idején a helyszínen tapasztalhattam, följegyzem, hogy a töredékek ezutáni tanulmányozói is hasznát vegyék.

A mi először is az összes figurális és ornamentális maradványok általános felosztását, jellemvonásait illeti, bizonyossággal állíthatjuk, hogy elég világos könnyen felismerhető összefüggést találunk az egykor egy helyre tartozó maradványok közt. Így elég éles és jellemző vonások tüntetik ki, és különítik el a *déli és az éjszaki lejárati figurális és ornamentális műveit* egymástól épen úgy, mint ezeket egyenként vagy legalább a déli lejárati maradványait a *kőmennyezethez és ennek környékére tartozó maradványoktól*. E szerint a következő főbb csoportokat vélem felismerhetni.

1. Az éjszaki és déli lejárati összes díszítményeit jellemzi először a *sok gyöngy*, a növénymotivumok közül a *páfránylevél* és *bimbó*, valamint a *faág és bogycsok ornamentumok sajátos naturalisztikus stilizálása*. (V. ö. Arch. Ért. 1895. 403., 405. ll. levő összes és a 407. l. 89. számú képeket).

Mindenesetre feltűnő, hogy *gyöngyös díszítménnyel a ciboriumnak egyetlen töredékén sem találkoztunk*. A déli lejárát faág és páfrán leveles díszítményeit megtaláljuk az éjszaki lejárát párkányain is, valamint gyöngysor veszi körül még azokat a kisebb nagyobb köralaku medaillon-rosettákat is, melyek az éjszaki lejárát fülkéi és ajtónyílása fölött, a sima falat díszítik; gyöngysor díszíti annak a szép fél-oszlopocskának páfrán levelü fejezetét is, mely a déli lejárát kiemelkedő faléle előtt állott a hajóban. (Arch. Ért. 1895, 407., 9. kép). Itt látjuk továbbá, hogy a faág kérge milyen természetes kivitelű, úgy hogy sem ez, sem a két lejárát említett faág díszítményü kép keretén e motívum kétséget nem hagy a kőfaragó szándéka iránt, míg a többi, ilyen fűzfavesszős díszítményen ez az ág csak pusztá félhenger alakú, jellemnélküli kidomborodás. Vessük össze pld. kőmennyezetünk keleti falán látható díszítményt a 2. illetőleg 9., 10., 12. sőt az ismeretlen helyről származó 100—105. továbbá 107—112. sz. töredékeket is, a melyek mind hengerindás díszítmények és lényegesen különböznek a lejáratok hasonló motívumu díszítményeitől; másfelől pedig leveleik alkotása (l. pld. a 100. pálma és fenyűfa leveleit) szorosan a kőmennyezet boltozat gerinceinek díszítésével kapcsolják össze.

2. Az éjszaki és déli lejáratot, mint külön egészet, mint más mesterek és más kor művét tárja eléünk továbbá a figurális maradványok egész sora is. Legjellemzőbb itt, hogy valamennyi alak ruháján ott van a gyöngydíszítés, ellenben ha a ciboriummal szoros kapcsolatba hozható figurális töredék nem is jött elé, jellemzőnek találom, hogy a S. Bartholomæus feliratu féldomboru mű, melynek ornamentális része annyira elüt a két lejárát díszítményeitől: a gyöngysoros díszítést is nélkülözi. (Arch. Ért. 1895, 358. l. 43. k.). Ezek alapján állíthatjuk, hogy a N. Muzeumban levő pécsi maradványok közül *Szt. Dávid* szobra és az angyal (Arch. Ért. 1895, 348. 351. l. 14. kép), mint ott is említém, a lejáratok mesterének kezeiből kerültek ki. Ellenben a tizenkét apostol szobortöredék (Arch. Ért. 1895, 335. 36—40 k.) a többi félkör alakú relieffel együtt, akár a betűk jellemét, akár a ruhadaradok puritán egyszerűségét, akár végre azok ornamentális részét tekintsük, a lejáratok szobraitól élesen különböző, és pedig a kőmennyezet töredékeihez csatlakozó csoportot alkotnak.

3. A két lejárát ornamentális és figurális jellemző vonásai mellett ki kell emelnünk azt a negatív vonást is, hogy a déli lejárátban sem a párkányokon, sem a ruhákon egyetlen egy pálma, palmetta és fenyűlevél, vagy ehhez hasonló motívumot nem találunk, a bogvó is csupán a kiemelkedő mellvéd élén álló félhenger-oszloptörzsén jó elő (Arch. Ért. 1895, 407. 9. k.), de itt is, mint fennebb láttuk, merőben eltérő stilizálásban.

Nem egészen áll azonban ez a negatív jellemzés az éjszaki lejáratra, hol az Úr egyik alakja körül palmettás medaillonok sora fut körül (l. Arch. Ért. 1895, 38. és 42. l. képein és u. o. 404. l. 17. képét) ellenben ez az eltérés is megerősíti azt az állítást, hogy a két lejárát kora különbözik a kőmennyezet korától, mert igen szembeeszkő a gyöngysoros, rosettás medaillonokkal vegyes palmetta stilizálása, az éjszaki lejárátban és azokon a darabokon, melyek ahhoz soha sem tartoztak (pl. l. jelen közleményünk összes palmettás töredékeit). Továbbá feltűnő, hogy a kőmennyezet stílusában faragott palmettás, hármas szalagindás féldomboru mű, a lejárát domboru művei közé nem illeszthető. (l. Arch. Ért. 1895, 39. 9. k.).

4. Mindezekhez hozzájárulnak végre a különböző csoportokhoz tartozó díszítmények stilizálásának jellemző eltérései. Hol találunk pl. a kőmennyezet összes töredékein olyan rendkívül dús, igazán művészi elrendezésű, rajzu és oly finom faragású díszítményt, minő a lejáratok szalaggal át meg át font remek képkerete? (Arch. Ért. 1895, 403. és 405. l. levő 2 kép). Ellenben a kőmennyezet hármas inda szalagjai elég durván és mélyen kifaragott pálma, vagy fenyű leveleihez hasonló stilizálást viszont a lejáratokban hasztalan keresnénk. Nincs továbbá a kőmennyezet egyik díszítményén sem két levél, vagy bármi más motívum, mely *egymásra borulna*, szóval, a mely egymás mellé helyezett motívumokat is tüntetne fel olyképen, mint az említett drágaköves, paszomántos képkeret. A kőmennyezet maradványain a teret mindenütt csak egymás mellé rakott levelek, bogvók stb. töltik be, legfőlebb az egyes, kettős vagy hármas szalagindák összefonódásánál kerül egyik a másik alá, vagy csak elvétve bujik át egy-egy levél szára az inda alatt, míg a lejáratok említett párkányain levél levelet főd, a levelek széle visszahajlik magára a levélre, gyöngysor fedi a levelek ormait stb. Ebben a közleményünkben találunk

ugyan a kőmennyezetben is töredékeket, a melyeken a medaillonok levelei visszahajlanak, vagy egyik a másik fölé borul, pl. 17., 107. és 108., de ezek közül az első, a mennyezet bordája, ide nem vonható, a más kettő pedig durva faragású, a kőnek festetlen és jóval újabb színe arra vall, hogy ezek régi díszítmények későbbi, habár még mindig románkori utánzásai, vagy elromlott művek pótlásai, s különben is a kőmennyezettel össze nem kapcsolhatók.

5. Eltérő koruak a lejáratok és a kőmennyezet maradványai, végre a két csoport köveinek külseje és az anyag minőségénél fogva is. A kőmennyezet igen puha, porlékony és kivált a boltozat bordái, könnyű kőanyagból készültek, míg a lejáratok jóval nehezebb fajú szilárd, finomabb, faragásra is alkalmas kemény mészkövek; az előbbieken csaknem minden darab a hajdani kék alapra festett aranyozásnak, vagy legalább az aranyozás színőberszínű aláfestésének világos nyomait magán viseli, addig a lejáratokban csak a kő természetes szürkességét, néha lehorzolt, vagy lemállott, leporlott felületét látjuk, de sehol sem a festés maradványait.

6. Készakarva nem szóltam eddig a főhajó nagy, félhengeroszlopos pillérfejezeteiről, mert ezek az alakos és ornamentumos oszlopfejek semmi tekintetben sem illeszthetők sem a lejáratok, sem a kőmennyezet maradványainak csoportjába. A két díszítetlen kockafejezet magában áll. Ilyet sem a lejáratokban, sem az összes többi töredék közt egyet sem találunk, de tévedés volna arra gondolni, mintha ez magában korbeli különbséget jelentene. A kockafejezet általában a román stíl idején olyan általános, hogy kor meghatározásra nem alkalmas. Jellemzők azonban az 54., 55., 56. és 57. sz. oszlopfejek díszítmenyei, melyek sem a motívumok, sem azok felfogása és stilizálása tekintetében, az eddig tárgyalt két csoportnak egyetlen egy darabjával sem hozhatók kapcsolatba. Ezek a rendkívül kezdetleges, újjazott és legyezőszerű, nyílt páfrán levelek, gránátalma-virágszerű rosetták, üveggyöngysorral rakott voluta szalagok, épen mint a sirenek, kentaurnak és Ádámnak idomtalan durva faragású alakjai, igen távol állanak mind a lejárati kőképek, mind az ismeretlen helyek díszítésére szolgált apostol és más relief töredékektől. Sőt a sirenes és kentaurus fejezet alakjai közt is felismerhető a két külön mesterek keze, de azért ezek mind egykoruak.

Három nagy csoportot, s legalább két vagy három különböző kor műveit kell tehát itt felvennünk, a melyek mindenike körében első tekintetre külön mesterek, sőt tán kisebb eltérésű külön korok műveit is lehet felismerni, de erre itt nem térünk ki.

Ha pedig most a töredékeket *lelőhelyeik tekintetében vizsgáljuk*, szintén érdekes eredményekre jutunk.

Nevezetesen fontos körülmény, hogy a Nesselrode-féle lépcső lebontásakor nemcsak a helyén állott romokat, hanem néhány ledöntött darabot is *itt találtak a lépcsők alatt* a törmelék között, a mi első tekintetre arra enged következtetni, hogy a kőmennyezetet csak a lépcső építése idején bontották el; ez azonban nem áll, mert viszont a ciboriumnak olyan részei, a melyek hiányában az már fenn nem állhatott, a *főhajó pilléreinek alapfalaiból kerültek elő, a hol mint építőanyag lappangtak, mióta a főhajó pillérei fennállanak.*

Ama pikkelyes földéldarab pedig, mint említém, a déli lejárati Sámson fakitépés jelenetének domború művé táblája mögött rejtőzött.

E két nevezetes körülmény elmondja tehát, nekünk, hogy a ciborium már akkor elpusztult, mikor a főhajó pilléreit építeni kezdték, s töredékeit a déli bejárati domború műveinek beillesztésekor építőanyagként használták. De maga a tömör kőszektor még azután is fennállhatott. Ennélfogva a kőmennyezet a templomnak jóval régebbi része, mint a lejáratok domború művei és a főhajó pillérei. Első tekintetre mondom, mert mind a lejárati illeszthettek a kőmennyezet elromlásakor *régebbi*, más helyről származó, vagy korábban is itt állt, de általános restauráció alkalmával újból helyökre illesztett köveket, mind a főhajó alapjából megújított pilléreire visszatehették az előbb fennálló s tán a tűzben megrepedezett és lerombolt pillérek fejezeteit. Mindez mondom lehet, de nem szükségképpen volt így, csak annyi bizonyos, hogy akár a pillérfejezetek, akár a lejárati kőképek újabb korára *pusztán abból, hogy* ezekhez építőanyagként a kőmennyezet töredékeit használták, *feltétlenül* következtetni nem szabad. Latba kell itt vetni a stilkritikai eredményeket is, mert valóban tévedés volna ama töredék előfordulási helyéből a

másik, látszólag szintén önként kínálkozó következtetést levonni, hogy t. i. a főhajó pillérei és a bejáratok domború művei egykorúak, holott ennek az állításnak ama művek stilusa olyan hangosan ellenmond! Ha nagy különbségeket látunk a lejáratok és a kőmennyezet ornamentumai és figurái között, ez a különbség a nagy pillérfejezetek és a lejáratok közt valóban még nagyobb.

Egy és ugyanabban az időben lehetetlen, hogy egy templomon ilyen ellentétes műveket ábrázoltak volna, lehetetlen, hogy ugyanaz a kor teremtsen meg a meztelen Ádámot, kentaurt, és szirént s a lejáratok ruhás alakjait, mert nincsen köztük sem felfogás, sem technikai, sem kivitel tekintetében a legkisebb kapcsolat sem! Épen úgy lehetetlen feltenni építőmesterről, hogy egy templom főszlopaira ilyen durva ornamentális faragványokat faragtasson, mikor van olyan ügyes kőfaragója is, mint az, vagy azok, a kik a lejáratok ritka szép ornamentumait faragták!

Ilyen körülmények közt kimondhatjuk, hogy a kőmennyezet a templomnak egyik legrégebbi része, melynek *legalább is ciboriuma*, mely fölötte emelkedett, akkor már elpusztult, mikor a *lejáratok reliefjeit helyökre állították*. Ezek a lejárati faragványok pedig fejlett stilusuknál fogva nem jöhettek a kőmennyezetek előtt létre, azaz, ki van zárva az az eset, hogy a lejáratok *restaurációja, vagy javítása* alkalmával került volna ide a főoltár ciboriumának pikkelyes fődél-töredéke.

Kimondhatjuk továbbá, hogy a *főhajó pilléreinél fejezetei jóval régiebbek, mint a lejáratok*, tehát azok, habár a pillérek falait a kőmennyezet töredékeinek felhasználásával újból építették, mikor a lejáratok új reliefeket kaptak, *magok a pillérfejezetek akkor nem újonnan készültek, hanem a régebben is helyökön állott pillérekről kerültek ide*. Bizonyítani látszik ezt még az is, hogy a fenmaradt nyolcz régi pillérfejezet közül, kettőn nincs plasztikai díszítés, kettőn pedig symbolikus jelentésű figurális díszítmény van, a melyek, mivel symbolumaik tartalma tekintetében is némileg összefüggnek, megengedik azt a következtetést, hogy a templom többi pillérein is ilyenféle figurális díszítmények lehettek, a melyek a szirén, kentaur, Ádám és a paradicsomi kígyó által jelzett eszmekör többi részleteit is elbeszéltek, de a melyek a templom pusztulásakor, mely a kőmennyezettel együtt az előbbi főhajó pilléreit megsemmisítette, a kapitulek jórészét is annyira megrongálta, hogy azok közül csak két figurális és két ornamentális fejezetet volt érdemes újból helyökre tenni, a többit ellenben egyszerű koczka és ehhez hasonló sima fejezettel pótolták.

Még az a kérdés, hogy ha a pillérek nem a kőmennyezet elpusztulása után készültek, mint a lejáratok reliefjei, hanem ekkor csak megújított pillérek fölé tették fel az előbbi megrongált pillérek romjai közül: *milyen viszonyban vannak e fejezetek és a kőmennyezet építésének kora?*

Annyi áll, hogy e fejezetek ornamentikája, mint említém, mind a motívumok tekintetében, mind a kidolgozásra nézve, eltérnek a kőszator ornamentumaitól. A figurák összehasonlítására pedig nincs alkalom, mert a törmelékek közt előforduló tizenkét apostol és Szt. Bertalan relief-szobrát nem tudjuk a kőmennyezettel szerves kapcsolatba hozni, korra nézve bizonyosan a kőmennyezet után készültek.

Valamennyi figurális és ornamentális maradvány korát tehát a következőleg állapíthatjuk meg:

1. *A kőmennyezet vagy épen a templomépítés idején, vagy nemsokára azután készült*, mindenesetre még a XI. százévből.

2. A néphajó ránc maradt ornamentális és figurális fejezetei (54—59. képek) egykorúak a templom építésével, habár újabb időben, azaz a kőmennyezet elpusztulása után épített pillérekre tették és számukat egyszerűbb díszítetlen oszlopfejezetekkel egészítették ki.

3. A lejáratok összes figurális és ornamentális díszítése későbbi korból ered, mint akár a kőmennyezet, akár az ennek elpusztulásakor újból alkalmazott, régebbi oszlopfejezetek és pedig vagy a XII. sz. második fele, vagy a XIII. sz. elejéről való.

Ha e következtetések egészben és nagyban megállják helyöket, bátran áttérhetünk a szorosabb időmeghatározásra. Nevezetesen az itt most a feladat, hogy lehetőleg tüzetesen megállapítsuk a két, illetve három különböző korba helyezett plasztikai művek létrejötté idejét.

Itt állunk a legnagyobb nehézségek előtt, mert ez a kérdés szorosán összefügg egyfelől a templom alapítása és viszontagságaival, melyek közül az elsőre nézve semmi határozott adatot, az utóbbira nézve pedig két olyan határozott évszámot tudunk, melyekkel szükségképen egyezni kell minden stilkritikai

eredménynek. Másodszer pedig mivel az analogia útján való stilkritikai kormeghatározás nagy veszéllyel jár olyan ország művészettörténetében, a hol az a művészeti ág még semmiesetre sem fejlődhetett ki a saját talajából, hanem már előre feltehető, hogy ennek vagy annak az idegen nemzetnek munkásai voltak a tervezők, alkotók, s legjobb esetben is csak a munka készítésénél tehetjük fel a hazai erők alkalmazását. Másfelől tévedés volna a mai művészi viszonyoknak és a művészeti hatások mai vándorlásának módját gépiesen a régi időkre alkalmazni. Ellene mond ennek az a fontos körülmény, hogy régen minden művészi és ipari foglalkozás egyházi férfiak kezében volt, ezeknek vándorlása, vagy a szerzeteknek különböző államokban levő házai és az idegen szerzetek érintkezése, egymásra hatása egészen másként történt, más okoktól függött és más következményekkel is járt, mint a mai különböző országbeli művészek és iparosok egymással való érintkezése, egymásra való hatása.

Azonkívül a nemzeti elem a nép lelkében régen erősebben nyilvánult, mint ma, de viszont a művészkedő szerzeteket az egyháznak kosmopolita jelleme és nyelvbeli egysége sokkal jobban kiemelte a nemzeti elemek befolyása alól, mint a mai művészeket általános műveltségük és az idegenekkel való könnyű közlekedés. Ez utóbbiak, akarva nem akarva, több-kevesebb eredménnyel küzdenek a művészi kosmopolitizmussal, a középkori szerzetesek ellenben küzdöttek a nemzeti elemmel, a melyet tán születésük, az egyház kosmopolitizmusával szemben valamelyest rájuk erőszakolt.

Ezen a téren tehát akár a viszonyok helytelen felfogása, akár a nemzeti elfogultság, akár a mindent általánosítani hajlandó kosmopolitizmus könnyen megtéveszti a kritikust.

Nem helyes ennél fogva még az építés és kőfaragás terén sem már előre olyanféle előítéletekből kiindulni, mintha a még csak egy-két száz év óta Európában levő magyar nép épen semmi részt nem vett volna abban a művészi és ipari munkában, a melylyel a maga szükségleteit fedeznie kellett, mert ha a kereszténység terjesztésére nézve szükségképen fel kell tennünk, hogy már az első idegen térítő-generációnak *magyar nyelvű papokat* kellett nevelnie, akkor fel kell tennünk azt is, hogy ez a hazai papság az idegenektől nem csak a hit igazságait, hanem a művészi foglalkozást is elsajátította, épen annál az oknál fogva, mivel akkor a hit, a tudomány és mesterségek, sőt a földművelés is mind papi kezekben egyesült. Milyen tévedés ennél fogva mintegy szabályként állítani, hogy nálunk az építőművészet száz évvel követi a külföldi irányzatokat, s hogy nálunk utánozták a külföldi korai és késői ízlésben készült műveket egyaránt, válogatás nélkül, akkor is, mikor jobb minták is állottak a művészek előtt!

Másfelől el nem tagadható, hogy mikor világos adataink vannak egyik-másik külföldi szerzetnek megtelepüléséről, mint pl. a Szt. László által 1091-ben a franciaországi Szt. Aegidius monostorból, Somogyvárra telepített Benedekrendi szerzetesekről, kik még Imre király idejében is azért harezolnak, hogy csak *francia* apátot választhassanak és novitiusaikat mindig az anyakolostorból nyerik;¹ ilyen esetben kézzelfogható az összes ilyen helyek művészi tárgyainak eredete.

Mindezek az általánosságok csak annyiban tartoznak a pécsi székesegyház plasztikai maradványai korának meghatározásához, a mennyiben itt más út és más mód, mint a bel- és külföldi analogiák lehető gondos összegyűjtése és összevetése, nem áll rendelkezésünkre. Cattaneo Raffaelonak sikerült a felső-italiai művészet leghomályosabb korára, az V—X. százévre, igen igénytelen töredékekből az épületek egész sorának kronológiáját, sőt a plasztika fejlődését megállapítani, de vajjon sikerülhet-e ilyesmi a magyarországi művészet leghomályosabb száz éveire nézve, mikor ő egész nyugodtan vehetett minden töredéket tisztán hazai terméknek, illetőleg az olasz föld antik maradványai utánzásának, míg mi nemcsak a hazai töredékeket vagyunk kénytelenek összegyűjteni és gondos vizsgálat tárgyává tenni, hanem az ekkori politikai viszonyok és a fejedelmi családok összeköttetései által keletkezett sokoldalú sőt bonyolult külföldi hatásokat is minduntalan szem előtt kell tartanunk, mert ezek ismerete nélkül még csak analogiák keresésére sem indulhatunk.

Ha ilyen nehézségek mellett is megkísértem e maradványok korát tüzetesebben meghatározni, nyíltan be kell vallanom, hogy a nyerendő eredményeket egyáltalán nem tartom csalhatatlan igazságoknak.

¹ Czinár-Tuxhoffer: Monasteriologia.

A pécsi romok ismerete óta összegyűjtöttem a *somogyvári, vértesszentkereszti (csákvári), székesfehérvári, veszprémi, felsőörsi, ercsi, szegzárdi, cikói, aracsi* és Erdélyből a *harinai* román izlésű templomok minden megismerhető plasztikai maradványát, s pontos méreteik mellett elkészítettem fényképeiket. Ide sorolva még az összes megjelent hazai töredékeket, áttekintettem a német államok által kiadott tudományos repertoriumok összes eddig megjelent köteteinek idevágó anyagát a Rajna vidéki felső- és középtáji, utazás és irodalom útján megközelíthető műveit, s a Trocadero-palota plasztikai maradványairól felvett fényképeket, s más, a francia maradványokra vonatkozó műveket, miáltal egyfelől a művészi hatásoknak elég világos képét, másfelől azt a meggyőződést nyertem, hogy hazai plasztikánk legapróbb töredékeit is minél előbb össze kell gyűjtenünk s erős a reményem, hogy ez által olyan anyagot nyerünk, a mely miatt sem mennyiség, sem minőség, de sőt tán még eredetiség tekintetében sem lesz okunk a külföldi megfelelő korbéli művészet előtt szégyenkezni.

Ez alkalommal természetesen csak a legszorosabban idevágó analógiákra szorítkozom.

Talán említenem sem kell, hogy a pécsi maradványok és a németországi idevágó emlékek közt semmi olyan biztató analógiát nem találunk, a mely a német befolyást e töredék bármely részére is való-

127. Ötoldalu archivolt.

128. Párkány-töredék.

színűvé tenné. Szórványosan előjönnek ugyan ott is a mi motívumaink pl. a hármás indaszalag és 3—5—7 ujjú palmetta, a XII-ik százévből a gyöngyös diszitmények egész sora, de ezekben egyebet, mint a román stílus egyetemes közös vonásait nem kereshetünk.

V. ö. a petersburgi templom (Halletől 11 klm.) régi részeit. 1128—1205. (Bau- u. Kunstdenkm. d. St. Halle u. d. Saalkreis v. Schönemark. 558—9. l.) — A radevell-i keresztikutat, u. o. a neuzi déli kapu bejáratát. (Ugyanaz a mű 546. l.) — A beesenlaubingeni Péter-Pál-templom portaléját (u. o. 450. l.), a brachstädti toronyablak oszlopféjeteit, gyöngyös szárú pálmalevelek (u. o. 605. l.) — Az orlamünde, thüringiai városi gyűjteményben levő oszlopféjeteit. (Lehfeldt: Bau- u. Kunstdenkm. Thüringen XIX. Heft 1894. 86—7. l.) — Továbbá az esslingeni elrombolt templomot, az egykori fuldai kolostort, a Taurudan falun kívül fekvő (würtembergi) plébánia-templomot, az ellwageni (schwabországi) 1124. templom töredékeit. (Romberg-Faber: Conversations-Lexicon für die bild. Künste. III. B. 432., 552., IV. B. 237.). — A wohlburgi várkastélykapuját a XII. százév első feléből. (Berthold-Riehl: Denkm. d. Königr. Bayern I. B. 22. tábla); a kissingeni keresztelő kutat, a XII. százév végéről, u. o. I. köt. 249. l. 33. tábla). — Különösen a freisingeni román dóm kapuzatán az archivolt külső hengertagját épen az a kigyóvonalban futó s pálmaleveleket kibocsátó kettős szalaginda díszíti, a mely a 78. sz. képünkön látható. — A büdingeni várkapolna ajtaján, valamint egy ortenbergi töredéken, a mely ismeretlen kápolna ajtótimpanonja lehet 1200 tájáról, a párosával szembenéző palmettás medaillonokat találjuk meg egyes

és kettős indaszalagon, de más kombinációkban. (H. Wagner: *Kunstdenkm. im Grh. Hessen Prov. Ober-Hessen*. 1890. 245. stb.) — A murhardi szt. Walderich-kápolna portalóján megtaláljuk a mi 107. sz. díszítményünket, épen mint a heilsbronni kolostor-kápolna (1135.) némely díszítménye emlékeztet a mi pálma-leveles medaillon-díszítményeinkre, csak hogy pl. a murhardi díszítmények gyöngye u. n. gyémántot, vagyis több szögüre esiszolt követ ábrázol, stb. (Karl Heideloff: *Les Ornaments du Moyen—Age*. Nürnberg. 1847. I. B. I. H. 4. Pl. V. H. 3. Pl. VIII. H. 2. Pl.)

Mindezek azonban sok más egyébbel együtt inkább azt mutatják, hogy a mi kőfaragóink a román ízlésű művészet mindenütt elterjedt motívumait a németországiaktól egészen függetlenül fogták fel; önállóan alakították és szabadon kombinálták, sőt a rajz szabatosága és a kidolgozás pontosságára nézve sem maradhattak el egykorú német művésztársaiktól.

Nem mondható azonban, hogy nem maradtak volna el a franciaországi X—XIII. százévi román ízlésű figurális és plasztikai művészettől, mivel ez, még a látszólag rokon motívumok feldolgozásában is annyi eleganciát tanúsít, csoportosítása annyira tömött, s a kidomborítás oly finom, eleven, hogy sem a német- sem a magyarországi műveket ezekkel összehasonlítani nem lehet. Henszmann-nak kedvenc thémája volt, a pécsi lejáratok domború műveit minduntalan franciaországi, főképp dijoni- és vazeley-maradványokkal összevetni. Ha azonban elfogulatlanul vetjük ezeket össze, be kell látnunk, hogy az itt található analogia a direct francia befolyás megállapítására nem elegendő.

129. Pillér-lap.

Így pl. a Trocadero-palotában levő dél-franciaországi román ízlésű maradványoknak típusa általában annyira elütő, hogy tüzetesebb összevetést nem is követelnek; mindamelllett főlemlitem, hogy a «Le Musée de Sculpture comparée du Palais du Trocadero du XI—XV. Siècle» 6. tábláján a felső sorban van ugyan jobbról két oszlopfő, mely a pécsi 44. és 48. sz. oszlopfőkre emlékeztet, de azok stilizációja ezekétől igen messze áll; így a vazeley-kapu timpanon figurái semmi tekintetben kapcsolatba nem hozhatók a lejárati kőképek alakjaival (v. ö. Pl. I.). Általában a francia plasztika a magyarországihoz képest a XI—XIII. százévben már valósággal naturalisztikusnak nevezhető. Mig Európa többi országaiban ekkor még mindenütt beérik az egy-két-háromsoros, lapos indafonadékkal, addig Franciaországban az u. n. fűzfavessző fonadék egyáltalán nem lapos ornamentum többé, hanem a talajtól

több helyt egészen elválik; épen így a növényi ornamentumokban alig van nyoma a stilizálásnak, többé-kevésbé hű utánzatai ezek a természetben talált levelek és virágoknak és a többi típusoknak. Egy szóval itt a plasztika már rég elhagyta az antik világ utánzásán alapuló gépies mesterkedést. Itt már egészen önálló fejlődésnek indult, s minden ízében a természet hű követésére törekvő művészettel van dolgunk, melynek hatása nálunk épen nem, Német- és Olaszországban is csak helyenkint érezhető, vagy egyáltalában ezektől is eltérőnek mondható.

A mi ornamentális töredékeink motívumai közül legkevésbébet Franciaország plasztikájából találunk. Valamivel több jó elő a német tartományokéból (kettős, hármassalapos inda, pálmalevelek, medaillonok, gyöngysoros szalagok és levelek, a sakktábla, fogdíszítmény), de a stilizatio kizár minden közvetett vagy közvetlen hatást.

Több azonban a magyar és olaszföldi románkori közös motívumok száma és jelentékenyen közelebb áll a közös motívumok stilizációja is. A legtöbb közös motívumot és rokonnak nevezhető stilizatiót találjuk a Dalmát partok és Horvátország nagyszámú X—XIII. százévi építési és plasztikai maradványaiban. Nevezetesen a hármassalagnak sehol több és hasonlóbb, szeszé-

lyes fonadékait nem találjuk, mint a Knin-i emlékek közt, habár e fonatok mindenütt nélkülözik a levélhajtásokat.

Közelebbről tekintve a mi népünk által rozmaringfonásnak nevezett hajfonat egyik legkedvencebb motivuma az olasz és dalmatiai művészet után a mi ornamentikánknak. (V. ö. 19b. és Arch. Ért. 1895. 407. l. 15., 16. sz. töredékek a római szt. Clement templom 514—523. évbéli parapetumával, továbbá Cattaneo: L'Architecture en Italie Tradui p. M. Le Monnier 37. l. 8. ábra, Appollinare in Classe templ. IX. százévi archivoltjával. Cattaneo: 188. l. 106. ábra, Szt.-Márk parapetumával 976-ból, Cattaneo: 296. l. 159. ábra, a torcello-szigeti parapetummal 1008-ból, Cattaneo: 166. l. 310. l. a muranoi Muzeum egyik X. százévi töredékével, R. de Fleury: La Messe. Vol. II. Pl. LXXXV. Róma S. Maria in Trastevere. IX. sz. ciborum-archivoltjával, u. o. Pl. C. a római S. Alexis-templom IX. százévi ciborum archivoltjával u. o. u. a. lap stb. Ugyane fonadék egyszerűbb alakjait és csavaros összetételeit fel sem sorolhatni: annyi van.

Ugyancsak jellem és stilizálásra nézve közel álló palmettás és medaillonos díszítményeket találunk Dalmatiában. Például a zárai S. Mária-templom egyik párkányán, épen olyan díszítést látunk, mint a

130. Árkádívek homlokzata.

mi 99. sz. töredékünk, a mely ugyanott egy *Rex Colomannus* feliratú oszlopfőn is előjő. (L. Jackson Dalmatia I. 303. illetve 307. l.) A 94., 95. és 126. számú töredékeink mintáit pedig igen hű alakban találjuk a milanói S. Ambrosia-templom főhomlokzatának jobboldali ablakíve fölött és ugyanott a baloldali pilaszter fejtetén. Végre a velencei Márk-templom egyik parapetumán olyanféle levél stilizációval találkozunk, mint a mi déli lejáratak egyik párkányán. (Arch. Ért. 1895. 403. l. 3. kép és R. Cattaneo: id. m. 163. ábra) stb.

Míg ugyanott a baloldali első oszlop fölötti kis párkányon, mely a velencei stilusnak 300 éven át egyik jellemző vonása, (L. Cattaneo i. m. 295.) a mi 66. sz. képünkön látható inda elrendezésnek öt ujjú palmettákkal kitöltött alakját találjuk, a mely töredékeink közt több változatban jön elő. (V. ö. még 67—70. képeket.)

Mint látjuk azonban még ezek a velencei s általán olasz minták sem nyújtanak olyan analógiákat, a melyek arra jogosítanak, hogy direkt onnan jövő munkások műveiről szólhatnánk. Sőt azt kell mondanunk Eitelbergerrel, ki különben csak Henszlmann által közölt lejárati töredékek egy részét ismerte, hogy ezek a mi összes, most már a kőmennyezet és a többi ismeretlen helyen állott műveink is, a dom-

ború művek úgy, mint a díszítmények, egészen külön állanak és igazi analogiáikat csak Magyarországon találjuk meg, a mi által egyszersmind koruk meghatározásához is egy lépéssel közelebb juthatunk.

A pécsi legrégebnek vehető töredékek u. m. a kőmennyezet részei és némely más ismeretlen helyen állott ornamentumok hű, tán ezekkel együtt egy kézből vagy legalább egy emberélet keretén belől, a tanítványok kezéből kikerülő műveket találunk a Székesfehérvárt kiásott Szent István-féle bazilika maradványai közt. Ilyenek mindenek előtt:

127. Egy épen olyan három oldalra faragott és minden oldalán megfelelő díszítményekkel ellátott archivolt töredék, mint a pécsi kőmennyezet kapunyílásán legnagyobb íve gyanánt alkalmazott öt

oldalú töredék (127. kép). Ennek három, felénk fordított oldala, a melyeknek átmetszete az oldalak méreteitől eltekintve, feltűnően összevág a pécsi 19. sz. töredékkal, épen azokat a hármalapos szalag-indából font, s palmettákkal töltött medaillonokat alkotja, mint a pécsi; úgy hogy ennek leírása arra is illik. Bizonyosan a székesfehérvári töredék rendelkezése is az volt, mint a pécsié t. i. valamely archivolt

131. Homorú pillér.

132. Homorú pillér.

éle, melynek külső, alsó és belső lapjai egyaránt szabadon állottak, mint pl. valamely ciboriumnál, vagy a presbyteriumot és a mellékhajókat elválasztó nyílt árkádok korlát egyik ívtöredéke. Méreteinél fogva inkább hiszem, hogy az előbbi; s így ez alighanem az egykori bazilika ciboriumából maradt reánk.

Egy durva faragású, gyarló arányokban előállított attizáló oszlopláb is csaknem szakasztott mása a Pécsen látható állat-körmös szögletdíszítés az oszloplábnak.

A 128. számú képen látható kettős töredék, melyen két kettős lapos indának összecsavarodásából lett és öt ujjú palmettával díszített körmedaillonok láthatók, mind rajzánál, mind a stilisatio- és a kő általános habitusánál fogva oly közel áll a pécsi 83,86—95 sz. darabjaihoz, mintha csak ezek mestereinek kezei alól került volna ki. Ugyan ez áll a 129. sz. kép akanthus leveleiről.

A 130. sz. töredéket ellentétessége miatt közlöm. Ez is a püspöki parkban látható Székesfehérvárt, s ez is a Szent-István bazilikájának ásása közt került elő; azonban a többi diszitményekkel egykorúnak nem tarthatom. Nevezetesen az architravon végig futó, alapjában kigyóvonalra emlékeztető, alant kötél-diszszel hátorolt elmosódva mintázott diszitmény, egészen nélkülözi a többinek alapmotívumát, a lapos vagy hengeres páleza típusát. A volutaszerű kacsok, melyek a mezőket betöltik, levélalakra még csak nem is emlékeztetnek, épen mint az ívszögletbe helyezett, legyező alakban szétágazó levéldarabok sem. Végre a két fél-archivolt profilja mind a pécsi, mind a fehérvári többi kövek diszitményétől egészen idegen. E nagy terjedelmű töredék (felső szélein 113 cm. hosszú, szélessége 65 cm., vastagsága 21 cm.

133. Oszlop-törzs és laptöredékek.

az architrav és archivolt profilnak magassága, ép végén 40 cm.), mint a két ív alsó érintkezése mutatja, a templom homlokzatán elhuzódó arkadives fries töredéke lehet, s alighanem a III. Béla építményéből maradt ránk.

A 131. és 132. képeken látható töredékek *parapetum* és talán *főkapu béli* maradványai lehetnek. (alighanem mind a három hosszában egymást kiegészítette). Ezeken és a következő 133. sz. négy-öt darabon a pécsi 9., 10. és 11. sz. töredékek elég hű analógiáit ismerjük fel; (a 133. ismétlése az előbbieknél, de a jobboldali töredék sík *parapetum* maradványa lehet) különösen a kőmennyezet romjainak keleti falát metsző párkánykő diszitménye ismétlődik itt sík, félhenger és henger, sőt homorú lapokon is. Az ágak hajlása és fonása feltűnően hasonlít, csupán a levelek mondhatók inkább szelid gesztenyefa-

leveleknek, annyival inkább, mert itt bogyót sehol sem találunk, hanem e helyett a 132. sz. a. oldalon egy nyúl ágaskodik. Kivált a négy hengeralakú, (összesen 89 cm. hosszú, 10 cm. átmérőjű) töredék (133. sz.) minden izében megegyezik a pécsi kőszátor keleti falának vízszintes párkányával.

Ugyanezt a csipkés ujjas levelű vesszőfonadék díszítményt láthatjuk még a 134. sz. nagyív töredék belső hengertagján, melynek három darabja elég jól összeillik, s így alkalmas volt a kör sugarának meghatározására. E sugarat az ív belső élvonaláig 1 m. 4 cm.-nek találtam, vagyis ez valamely, körülbelül két méter nyílású ívnek maradványa lehet. Itt a legkülső képmezőn a karnies-on egy új, Pécsen szintén több töredéken előjövő akanthus-levéldíszít találunk, melynek hasonlósága ezek díszítményeivel (l. 62., 64., 64. sz. képüket) szintén szembeötlőbb, hogyszem akár véletlennek, akár a közös motívum

135. Archivolt.

134. Archivolt.

136. Archivolt.

két különböző mester stílusának tarthatnók. Ennél közvetlenebb egyezést még a következő 135. sz. ívtöredéken sem találunk, habár ez a metszet alaprajza és a díszítmények legapróbb, több helyt még a palmetták ujjainak számára is annyira megegyezik, hogy ezt is a pécsi kőmennyezet boltozatbordáinak mesterétől, vagy mesterének tanítójától kell származtatnunk. (V. ö. Arch. Ért. 1896. 234.)

Végre idesorolhatjuk a 136. és 137. sz. képeinken látható töredékeket. Az első szintén valamely négyszögű ajtó-archivolt, mely pár évvel ezelőtt Székesfehérvárt a ferencziek-temploma körüli ásás, vagy bontás alkalmával, tehát a Szent-István egykori bazilikájához igen közel jött elő, s első tekintetre a többi, innen ránk maradt ornamentális faragvány közé tartozik. (Jelenleg a mérnöki hivatalban őrzik.) Ennek stilusa és motivuma is annyira egyezik a többi pécsi töredékkal, hogy bátran az itteni kömenyvezettel egykorúnak tartható.

Ha megemlítem még röviden azt a nagy oszlopfejet, a mely Székesfehérvárról a M. N. Muzeumba került, a melynek összefont nyakú madarai *XI. százév művei*, valamint a szintén ott levő dömösi kapitel igen durva figurális diszitményeit, melyek a pécsi Kentaur Ádám, és sirénhez oly közel állanak, egyelőre befejezhetem az analogiák felsorolását.

Ezek alapján mindent összevetve, a következő pontokat vélem megállapíthatóknak.

1. A pécsi székesegyház főfalai a legutóbbi restaurációt megelőző alakjában két különböző korból

137. Domboru lap és oszlop-fej.

erednek. Egyik része az altemplom és presbyterium az apsisok és a felső templom főpillérei a templomnak legrégebb eredeti részei, a melyek mindjárt Szent-István halála után vagy az őt követő tízévek alatt mindenesetre egy emberöllön belül keletkeztek.

Ismeretes, hogy Krónikáink közül legelőször Kézai említi Péter királyról: «*Quinque ecclesiae subterratus est quam fundasse perhibetur*». Ujabban Pauler Gyula idézi a *Chronicon Polonorum* következő helyét: Qui (Petrus) ecclesiam S. Petri de Bazoaria inchoavit, mely alatt mint Katona is (*Hist. Crit. I. 590. l.*) gyanította, Pécsvárát kell értenünk (Idézve Pauler Gy. *A magy. t. az Árpádh. kir. a. I. 534. l. 162. jegyzet*).

Különben arra, hogy az altemplom és a fő-apsis már a XI. százévből eredhetnek, az alaprajz figyelembe vételén kívül erős argumentum gyanánt hozható föl az a bontásnál fölmerült nevezetes körülmény, hogy 1884 július 4-én a fő-apsis északi részén nagyszabású román ablak tűnt elő, melynek béléten kilencz medaillonkép volt látható. E falfestmények korát Czobor a XII. százév közepére, legfőlebb annak végére helyezi. Így a pécsi székesegyház e részének már száz évvel előbb kellett állnia, mint Henszlmann állítja. Még ennél is lényegesebb azonban, hogy ezt az ablakot részben egy kisebb ablakba vágták, mely bizonyosan régibb, mint az előbbi, úgy, hogy ha Czobor feltevése a képek korára nézve áll, egészen bizonyos, hogy a szentély a XII. százév közepe előtt már régen létezett, mert ekkor

már, hogy újonnan kifestett templom több világosságot nyerjen, a régi kis ablakok helyett nagyobbakat vágta a falba. (Czobor: Egyházműv. Lap, 1882. 227. sz. II.)

Ezekhez járul még, hogy a felső templom főhajó-pilléreit a bontásnál épeknek és eredetieknek találták, míg a néphajóbelieket, mivel erősen megrepedeztek, le kellett bontani, s e bontás közben e pillérek falai és alapjaiban találták ama díszített kövek nagy részét.

2. *A templomnak legrégebb, XI. század első feléből származó része az a kőmennyezet is, a melynek romjai a Nesselrode püspök által épített fölépcső alatt rejtőztek, s a mely már igen régen a főhajó pilléreinek ujjaépítése és a lejáratok domború műveinek helyökre illesztése idején elpusztulhatott és romjai a ciborium elpusztításától egész a múlt századi átalakításig valamely csúcsíves izlésű oltár alatt rejtőzhettek, a mely a Nesselrode által vágott középső lejárattal helyén emelkedett.*

A kőmennyezetnek, mely csak alapépítménye lehetett a püspöki főoltár fölé helyezett oltár-sátor-nak, azért kell a XI. század első feléből származnia, mert minden része egyfelől hasonlíthatlanul fejletlenebb izlésű és sokkal kevésbé gyakorlott mesteremberek munkája, mint a lejáratok figurális és ornamentális maradványai, melyek csakis a kőmennyezet elpusztulása után jöttek létre; másrészt a felsorolt pécsi töredékek feltűnően hasonlítanak a székesfehérvári Szent-István bazilika ornamentális maradványaihoz. Ennek a négy-öt motívumnak többszörös, még az architecturális alkalmazásra nézve is mind a két helyen összevágó előfordulása, arra vall, hogy Pécsen is vagy éppen azok a kőfaragók dolgoztak, a kik Szent-István bazilikáján Székesfehérvárt vagy legalább ezek mesterei voltak azoknak; különben nem érthető az analogiáknak ilyen nagy hasonlósága és száma két helyen. Ugyanis analogiákat találunk Magyarország más helyeiről is, pl. a czikói (széplaki, Tolna) templom romjai közt (v. ö. Békeffi Remig. A czikádori apátság tört. 5—7., 10—13. ábráit a mi 12., 13., 19., 20., 21., 22., 29., 94. képeinkkel stb.); de ezeknek későbbi kora minden kétségen kívül áll, s így bátran feltehető, hogy kisebb falusi egyházakban utánozták a nagyobb püspöki templomok díszítményeit.

A székesfehérvári bemutatott maradványok kora iránt sem lehetünk kétségekben, mert a pécsi díszítmények analogiáit nem tarthatjuk a III. Béla idejéből restauratio részének. Mint Henszelmann ásatásaihoz tudjuk, III. Béla nem épített alapjából új templomot, habár ő ezt vitatja. (V. ö. Henszelmann: A székesfehérvári ásatások eredménye. Reissenberger és Henszelmann: A nagyszombati és székesfehérvári régi templom stb.), sőt még a réginek boltozásáról sem lehet ekkor szó, tehát ilyen lényeges és maradványos részek, mint a fehérvári töredékek, csakis az eredeti bazilikából származhatnak. Azonban e pont bővebb bizonyítására itt nem térhetünk ki.

3. *A kőmennyezetrel egyidejű maradványok arra utalnak, hogy a pécsi templom már ekkor külön ciboriumos főoltárral és ambókkal volt ellátva, melyeket mind rendkívül dús, kék alapról emelkedő, aranyozott növényi ornamentumok díszítettek, s éppen ilyen díszes áttört arkádívek választották el a presbyteriumot a két felső mellékhajótól.*

4. *A ránk maradt kőmennyezet és a fölötte állott ciboriumos oltár, valamint ennek eredeti díszes környezete azonban nem sok ideig állhatott fenn, és már restaurálni, egyes ornamentumait pótolni kellett. A történelmi följegyzések szerint 1064-ben április 11-én, éppen húsvét napján Géza és László vezérek és Salamon király Pécsen időzése alatt a templom «a hozzá ragasztott valamennyi palota és egyéb épület egyszerre lángba borult és a tűzben összedőlt», «s a míg a pattogó lángok iszonyúan csapkodtak, addig a tornyokból lezuhanó harangok rettentőt robbantak». A pusztulás minden esetre nagy lehetett, a mit az a másik adat bizonyít, hogy még félszáz év múlva sem volt újra felépítve, befejezve, a mint a Chronicon Polonorum 1113 táján írja: Quam (ecclesiam) nullus rex admodum inchoationis usque ad hodie consummavit. (Idézve Pauler: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. k. 555. l. 230. jegyzet.)*

Ide a XII. századba tehető tehát a kőmennyezet vagy legalább a fölötte emelkedő oltárciborium pusztulása, mikor is a főhajó némely pilléreit bizonyosan újból kellett építeni, habár néhány régi, az eredeti bazilikából megmaradt féloszlopos pillérfejezetet, u. m. a kentaur és sirénnel díszített, (58., 59. kép) valamint a néhány más (64—57. képen) fejezetet visszahelyezték az újonnan rakott pillérek tetejére.

Ekkor kerülhetett a hajdani főoltár ciboriumának némely töredéke a pillérek alapfalaiba, mint építőkő, s egy darab a ciboriumfödélből a lejáratoknak ekkor készült domború művü táblái mögé, egy másik töredékből meg épen képkeretet faragtak. (V. ö. a 77. képnek szövegét).

5. *A főhajó pillérfejezeit a kőmennyezet építése és elpusztulása közé kell helyeznünk.* Most, a mint az összehasonlítás megmutatta, ezek és a kőmennyezet maradványai közt szembetűnő eltérés van, de mégsem olyan nagy, mint a pillérfejezetek és a lejárati maradványok közt; úgy, hogy ez utóbbiak egészen a XII. százév közepére, míg a pillérfejezetek jóval korábbi időre vallanak.

Készülhettek azonban ezek a pillérfejezetek nem sokára a templom alapítása után is, mert durva stíljök valóban egészen összevág az Álmos herczeg által 1055-ben alapított dömösi apátság romjaiból a M. N. Muzeumba került nagy henger-oszlop fő figurális díszítményeivel. Ennek a fejezetnek két ellentétes sarkán közös fejű két-két nagy oroszlán (vagy medve) látható, a melyek közül az egyik egy kopasz emberfejet, a másik talán egy ökörfejet tart körmei között. A más két sarok közül egyiken egy nyulat rabló sas, a másikon pedig egy lovas vitéz, e fölött kis alakban egy állat domborodik ki. A lovas kezében lándzsa, mintha ütné az előtte levő oroszlánt. Henszlmann is elismeri, hogy e kapitelenek «durva-technikája igen régi korra mutatna, ha általán feltehetnők, hogy *hazánkban már a XI. században az állatok ábrázolása lett volna szokásban*». (Magyarorsz. ó-ker. román és átmeneti stílyű Műemlékek rövid ismertetése. Henszlmann, 1876. 51. l.) Valóban különös argumentatio! Ilyen deductiv módon, azt hiszem, sohasem dönthetjük el egy műemléknek sem korát; igaz ugyan, hogy valamely apátságnak, monostornak, vagy püspökségnek *alapítási évét*, minden más bizonyíték nélkül soha sem vehetjük egyszersmind az illető *hely templomának építése idejéül*; de az is bizonyos, hogy az *alapítás* után legalább is néhány *tíz év* alatt a templom alapköveinek lerakását is feltehetjük; s így a dömösi oszlop fő is bátran tehető a XI. százévbe. Ez az oszlopfejezet is, épen mint a pécsi alakos pillérfejek, mindenestre más kőfaragók művei. Hiszen a Péter király ideje alatt építeni kezdett templomnak néphajóbeli pillérei készülhettek 10—20 év múlva is; de semmi esetre sem a lejáratok igen raffinált izlésű díszítményeinek és sokkal több technikai gyakorlottságra vallé domború kőtábláinak korában.

6. *A két lejárati plasztikai és ornamentális faragványairól nem bizonyos*, hogy a XII. száz év második felén innen, legkevesbbé pedig a XIII. százév első felében készültek, mint Henszlmann véli. Azzal a nagy tudományos apparatussal szemben, a melyet ő e kedvencz állításának megbizonyítására összehordott és annyiszor leírt, hasonló *menyiségű* adatot nem hozhatunk fel. De nem is szükséges, mert az összevethető plasztikai maradványokat összevetve a jaáki templom ismert korú faragványaival, lehetetlen fel nem ismerni a kor és a plasztikai irányok közti nagy különbségeket. Epontra nézve, valamint a francia befolyás kérdésére általában hivatkozom az általam kiásott, Somogyvár melletti Kupahegyi Szent László alapította benedekrendi apátság töredékeire. L. e füzetben alább, főképen a vértesszentkereszt, szintén francia Benediktinus templom nagyszerű romjaira. Itt csak egy-két megjegyzést!

Nagy súlyt helyez Henszlmann a pécsi lejárati domború művek *francia eredetiségét* illetőleg, azoknak az alakoknak *ruházatára*. Ebből azonban épen nem lehet megmutatni, hogy magok a *pécsi reliefek* és azok ornamentumai francia eredetűek, mivel épen e ruhadarabokat, ilyen szabásban megtaláljuk a VIII. százévtől, sőt még korábbi időtől kezdve egész a XII. százévig Franciaországon kívül Itáliában és másutt is.

Igaz, hogy a jobb vállon agraffal összekötött rövid pallium Galliában divatos már IV—VIII. százévben; épen így a felső ezombon keresztcsávval díszített tunicella is; a római katonák pedig épen olyan térden felül érő, szűk ujjú, kissé kivágott nyakú tunicát viselnek, mint Sámson azon a pécsi domborműven, a hol megöli az oroszlánt; így az effölé öltött, jobb vállon agraffal összekapcsolt rövid pallium is már VI—XII. százévi miniatűrökön Franciaországban elő jő (L. Moeurs, Usages et Costumes au Moyen-Âge et a l'Époque de la Renaissance par Paul Lacroix. Páris, 1871. 1—6. 411. fig); a parasztlak épen olyan ruhában dolgoznak a XII. százévi (párisi könyvtárban levő) miniatűrökön, mint a lejárati kőképeken. (U. o. 13., 14. fig.), az egész costumöt fődő, karikás díszít találjuk a bayeux-i tapeták XI. százévi képén Vilmos normandi herczeg öltözetén (n. o. 35. ábra) a túlbő ujjú köntöst, melynek bő ujját egy sor gyöngy díszíti, megtaláljuk a VI. százévi udvari női öltönyön (42. ábra) stb. Később

pedig ugyanez a ruha elő jő a troyesi könyvtárban őrzött XI. százévi kéziratban, a mely Szent-Benedek csodáit tárgyalja. Itt az *Fo. 70. Vo.* számú miniatürön épen az a négylevelű rosettákkal diszített, sakk-táblás diszitmény fordul elő, mint a pécsi alvó bölesek takaróján stb., továbbá az *Fo. 45. Vo.* sz. képen a két világi alak épen olyan szabású czipót, (rövidszárú harisnyát), gyöngysoros paszománttal szegélyezett kabátot és vállravetett agraffos köpenyt visel, mint a mi lejárati alakjaink. U. o. Pl. x. Sőt már feltűnőbb ez a hasonlóság a világiak viseletében a mi köpenyeink és az 1181-ben meghalt Bertrand de Baux pergamentekeresén látható miniatürön, (U. o. Pl. XV.), hol három férfi hallgatja a misét, kik közül egy köpenynyel, a másik köpeny nélkül, tetőtől talpig úgy öltözködött, mint a mi reliefjeink alakjai. U. o. Pl. XV. Megtaláljuk azonban e ruhadarabokat a velencei Szent-Márk templom egyik XII—III. százévi mozaikján is, a mely a templomnak 1085-iki felszentelését ábrázolja, hol a térdeplő nép egy része szintén e ruhadarabot viseli. (Pl. XVIII. és 80. l.)

De a szűk nadrág térdenfelül érő, derékon átkötött tunicaszerű kabát, s a jobb vállon agraffal összekapcsolt rövid köpeny, melyet lejárati kőképeinken a keleti bölesek és Sámson viselnek, elő jő már az Angilbert milanói érsek rendeletére «Volo in magister faber által» 835. évben készített arany oltáron, Milanóban. (Rohault de Fleury: La Messe. V. I. Pl. VIII. et P. 177.). S nem hiányzik erre nézve adat a XII. százévből sem. Ilyen pl. a római S. Lorenzo fuori le mura-templ. XIII. százévi két freskója, melyek közül az egyikben Henrik visel katonai rövid tunikája fölött, a másikon pedig az áldozó szent Cyriacus háta mögött álló három keresztény, rövidszárú, szövött harisnyát, és szűknadrág mellett derékon átkötött rövid tunika fölött agraffos félvállra vetett köpenyt. (U. o. Pl. XIX. 77—78. l.)

Ilyen analógiákból tehát valamely mű eredetére következtetni nem lehet.

7. A pécsi plasztikai maradványok eredetére nézve mind a kőmennyezet és környékének diszitményei, mind pedig a pillérfejezetek és a lejáratok figurális és ornamentális diszitményeire nézve *sem közvetelt, sem közvetlen német vagy francia befolyást nem állapíthatunk meg.* Nem állítom ezzel, hogy e két nemzet már e korban a magyarországi építésre nem gyakorolt volna befolyást, sőt ellenkezőleg a francia befolyást elég korán, talán már a XII. százévben meg lehet állapítani, de nem a pécsi plasztikai maradványokon, hanem más emlékeken, a melyek fejtegetése nem ide tartozik.

8. *Mind a székesfehérvári, mind pedig a pécsi töredékek az olaszföld díszítő művészetének hatását árulják el,* de ezt sem olyan mértékben, hogy határozottan olasz munkások kezét ismerhetnők fel bennök. Raffaello Cattaneo Felső-Itália IX. és X. százévi építő művészetéről azt mondja, hogy a velencei Márkus templom szerencsére épen akkor égett le, mikor a bizanti birodalom politikai, kereskedelmi és tudományos tekintetben a legvirágzóbb éveit élte, s a bizanti művészet első ujjászületésének tetőpontján állott, továbbá, hogy bizanti volt az a restaurátor, ki szépműveinek egész gazdagságával díszítette azt fel. Tüzetesen felsorolja aztán ennek az I. Orseolo Péter idejébeli restaurációnak maig fennmaradt emlékeit stb. A Torcello-szigeti templom 1008-ból eredő, tizenkét oszlopfejezetéről pedig azt állítja, hogy ezek a II. Orseolo-féle Márkus-templombeli oszlopfejezeteknek *tökéletes analógiái.* (294. sk. U.) Vagyis bizonyos, hogy Itáliában még a XI. százévben is bizanti mesterek dolgoztak. Másfelől ismeretes, hogy Szent-Istvánnak testvére Orseolo Ottó velencei dogének, II. Péter fiának volt neje, és ennek fia a mi Péter királyunk. Így hozható kapcsolatba a Péter király idejében építtetni kezdett pécsi székesegyház s az ő trónraléptekor még egészen el nem készült Szent-István bazilikája Felső-Itália XI. százévi építő művészetével és szobrászatával.

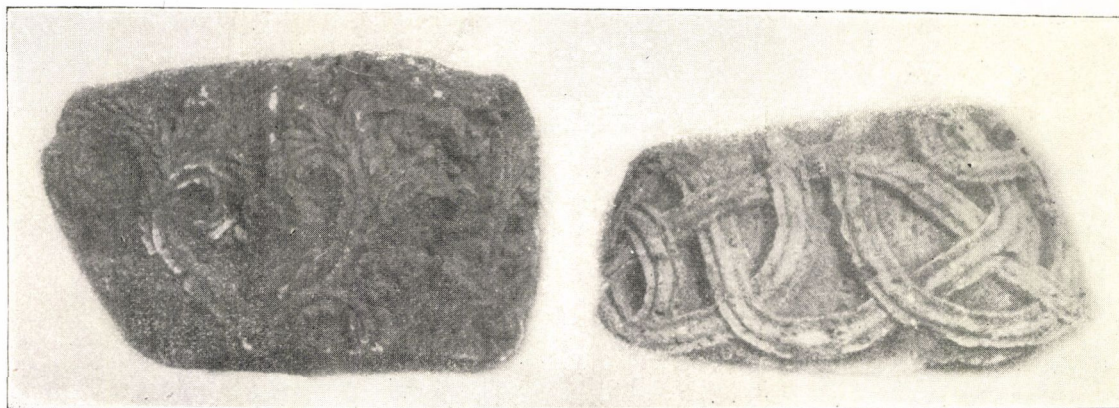
Tegyük még ehhez az olasz papok tömeges özönlését ez időben Magyarországra, s azt a figyelemre méltó körülményt, hogy a pécsi töredékek néhány diszitménye a Márkus-templomnak épen ez időben restaurált részein fordul elő: az olasz befolyás valószínűségének azt hiszem elég külső és belső bizonyítékai állanak előttünk; abban a helyzetben vagyunk, hogy az olasz befolyásnak épen olyan világos nyomait mutathatjuk ki Magyarországon is, mint a minőket Cattaneo a velencei Márkus- és Torcello-szigeti templom közös eredetű részein, vagy a minőt a pécsi és székesfehérváriak egymás között elárulnak. Mint-hogy pedig ekkor Itáliában is idegenek dolgoztak, bizonyosra vehető, hogy mi hozzánk is csak ezek az idegenek, azaz *bizantiak* jöttek, Italia közvetítésével. Ilyen egyenes hatást, szabatosan szólva bizanti mester kezemunkáját árulja el az a három szép töredék is, a mely az 1061 táján I. Béla által alapított

szegszárdi monostor-templomból ránk maradt, s a melyek eddig egy ottani kertben lappangtak, jelenleg pedig Wosineczky Mór apátplébános úr birtokában vannak.

Ezek a következők :

137. *Kettős arkád-nyílás oszlopának vállköve.* (Arch. Ért. 1896. 241.) Hossza 94 cm., szélessége csak 50 cm., magassága 20 cm., melyből 3 cm. a felső síma szalagra, a többi pedig a 33 cm.-re kiszökő féldomború kép-síkra esik. Az oldal kiszökés csak 13 cm. levén, annak a négyszögű oszlopfőzetnek (melyet bizonyosan hengertörzs tartott) területére esik 28 cm. hossz és 24 cm. szélesség. Mind a négy hengeres homlokzaton más-más díszítményt látunk. Az egyikken kettős szalag-fonadék levélnélküli szélszéyes fonódásai Italiának legtöbb V—XI. százévi emléken számtalanszor elő jő, ezért csak példaként említem azt a ravennai VI. százévi parapetumot, mely Cattaneo (id. m.) 20. képen s egy 1023—34-ből való másik bas-reliefet, a mely a római S. Lorenzo fuori le mura falán kívül és szintén Cattaneo id. m. 98. ábráján látható. Ezt találjuk továbbá a knin-i emlékek legtöbb darabján, melyek közül csak az 5 darabot említem.

A szegszárdi vállkő többi oldalain más-más változatban a kettős indaszalagnak palmettás fonadékait látjuk, melyekre szintén analogiát találunk az említett bizanti eredetű olasz és Dalmát-parti emlékeken. Pl. a S. Maria in Trastévère-templom egyik 827-ből való parapetumán (L. Cattaneo : 172. l.)

138. Szegszárdi oszlopfőek.

a spalatoei baptisterium egyik reliefjén, (Jakson : Dalmatia. II. 69. és XV. tábla. 42. k.), valamint a knin-i 13. számú töredéken. (Hrvatski Spomenici II. Kninskoj Okolici . . . Trau. Bulič. 1888.)

Ez a vállkő bizonyosan a keresztfolyosó egyik iker-arkádívének elválasztó oszlopa fölött tartotta a kisebb kettős ívet és így hossza egyenlő lehet az egykori fal vastagságával.

138. *Két kisebb oszlopfő.* (138. kép.) Mindkettő 75 cm. széles és 60—64 cm. mély ; az oszlopok vastagsága melyen állottak, már nem határozható meg ; mivel egyikken sincs sem gyűrűnek, sem abacusnak nyoma. Az egyiknek díszítménye épen az a lazán hálóba font hármasszalag, melyet valamivel jobb kidolgozásban az előbbi szép oszlopfőzetten láttunk, s a mely, mint említem, épen ilyen durva stilisálásban a bizanti eredetű ravennai és más olasz emlékeken sokszor előjő, a knin-i töredékeknek pedig mondhatni egyetlen motivuma. A másik hasonló nagyságú oszlopfő ide-oda kanyargó palma levele, bár eltérő motívum, stilisatiója és a kő általános jelleménél fogva csakis az előbbivel egykorú és egyforma gyakorlottságú, mesterember munkája lehet.

Az első ornamentális reliefen kétségkívül bizanti munkások dolgoztak. Nincs ezen már annyi eltérés és önállóság sem az olasz és Dalmát-földi bizanti maradványoktól, mint a pécsi és fehérvári domború műveken, s világosan elárulja, hogy nálunk a XI. és XII. százévben direkt Bizanzból, vagy Itália közvetítésével jött mesterek is dolgoztak. Ellenben Székesfehérvárt és Pécest az olasz bizanti befolyást csak olyan értelemben vélem lehetőknek, hogy mivel Szent-István hosszú térítési munkája alatt már korán

lelt okot és alkalmat arra, hogy *magyar születésű papokat is* neveljen, ezek az idegen szerzetesek nevelése alól kikerült magyar egyházi férfiak és u. n. fraterok, laikusok, elég korán, már a XI. százév folyamán részt vehettek az alárendeltebb munkákban, minő akkor a plasztika volt. Így érthető az a sajátos, kezdetleges munka, sok helyt naiv szárnypróbálgatás ezeken a pécsi és fehérvári töredékeken, a melyek ha nem tárnak is elénk egyetlen olyan motivumot, a melyet magyar képzőművészet szüleményének vehetnénk, mind e mellett az alakításban, a nagy változatosságban, a térviszonyok helyes és jó ízlésű felhasználásában találunk rajtok némi eredetiséget, s önállóságra törekvést is, vagy legalább nem mondhatjuk, hogy minden darabot kizáróan idegenek állítottak elő. Az önálló nemzeti plasztika csiréit vélem azért ezekben lappangani, valamint a későbbi eredetű pécsi domború képekről is, melyek *Sámson fakitépését* stb. és a *tarisznyás keleti bölcséket ábrázolják*, már rég megmondta Eitelberger, hogy szoros értelemben vett analogiáit külföldön hasztalan keressük, s *valószínűen belföldi képfaragók művei.*